

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym (hoofdredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. dr. D.J. de Vries
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. V.J.M.W. Vrijman

Lay-out en vormgeving

Walburg Druk

Abonnementen

Bureau KNOB,
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
fax 030-2312951

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,-
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,-;
f 50,- (tot 27 jr en 65+); f 125,- (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

Druk

Walburg Druk
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 0575-541522.

ISSN 0166-0470

INHOUD

Pieter Vlaardingerbroek Adriaen Dortsman en Jan Six. Architectuur en interieurs van Dortsman aan de hand van Herengracht 619 Amsterdam	149
F.F. Ambagtsheer en L.B. Wevers De VOC Loge van Wingurla: 'een prachtig gebouw, het schoonste dat in India te vinden is'	170
Publicaties L. Bosman, Nieuw Amsterdam in Berbice (Guyana). De planning en bouw van een koloniale stad, 1764-1800 (recensie Remco Raben)	184
Monumentenzorg Restauratie gewelfschilderingen Warmenhuizen (Marieke van Vlieden)	185
Archeologie Wijnaldum artistiek centrum in de 7de eeuw Archeologen aan de tekentafel	187 187
Summaries	188
Auteurs	188

Afbeelding omslag:

*Voorzijde: Balkon van Herengracht 625, het voormalige woonhuis
van Adriaen Dortsman tegenwoordig Rijksmuseum Amsterdam.
(foto P. Vlaardingerbroek)*

*Achterzijde: Warmenhuizen, gewelfschildering N.H. Kerk
(circa 1525). Verrezen zaligen in het gewelfvak van de Hemel.
(foto M. van Vlieden)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 95, 1996, nummer 5

Adriaen Dortsman en Jan Six

Architectuur en interieurs van Dortsman aan de hand van Herengracht 619

Pieter Vlaardingerbroek

Inleiding

Als Willem Goeree in 1681 over de *hedendaagse vermaarde bouwmeesters Stalpaard en Dortsman* schrijft, blijkt hieruit een grote waardering voor het werk van deze architecten en voor de eigentijdse architectuur in het algemeen, de zogenaamde 'Strakke Stijl' (±1660-1685/1700).¹ In later tijden is deze stijl min of meer beschouwd als intermezzo tussen twee hoogtepunten in de Nederlandse architectuurgeschiedenis, het Hollands Classicisme en de Marot-stijl. Hierdoor is de bestudering van de Strakke Stijl wat in het nauw gekomen. Dit heeft tot gevolg gehad dat van het werk van Adriaen Dortsman (1635/36-1682), één van de grootste architecten van deze periode, alleen de gevelarchitectuur wordt behandeld, terwijl de indeling en de inrichting van de gebouwen buiten schot blijven. Daarbij wordt het onderzoek naar het binnenhuis bemoeilijkt door het feit dat weinig interieurs uit 1660-1685 ongeschonden de tijd hebben overleefd. Hetzelfde is van toepassing op Dortsmans werk: van zijn Amsterdamse grachtenpanden heeft geen enkele nog het oorspronkelijke interieur. Herengracht 619, het huis van de Amsterdamse regent Jan Six (1618-1700), is in de negentiende eeuw zo sterk gewijzigd dat van het interieur niets is overgebleven en dat zelfs het exterieur nauwelijks nog herkenbaar is als werk van Dortsman. Toch heeft de opdracht voor dit Sixhuis ervoor ge-

zorgd dat een voorbeeld van Dortsmans binnenhuisontwerpen bewaard is gebleven. Een serie van twaalf tekeningen die in het Leidse Prentenkabinet wordt bewaard, vormt een compleet voorontwerp voor zowel het exterieur als het interieur. De nadere bestudering van deze ontwerpserie en van de nog overgebleven interieurs in andere gebouwen van dezelfde architect kunnen als basis dienen om enige algemene kenmerken te geven van Dortsmans interieurkunst.

Het Sixhuis is het eerste bekende werk van Dortsman in Amsterdam. Het is dus een belangrijke vraag waarom Six de opdracht aan een toen nog onbekende architect heeft gegeven. Daarom wordt eerst een inleiding gegeven van Dortsmans afkomst, opleiding en werkzaamheden tot dat jaar. Na Herengracht 619 worden andere contacten tussen Dortsman en Six behandeld, die voornamelijk diens heerlijkheid Wimmenum betreffen.

Afkomst, opleiding en de eerste opdracht

Adriaen Dortsman is in 1635/1636 in Vlissingen geboren.² Alhoewel dit nu algemeen aanvaard wordt, bestaat nog steeds een aantal misverstanden rond Dortsmans afkomst, die terug te voeren zijn op Vermeulens *Handboek* uit 1941.³ Het feit dat het Vlissingse archief in 1809 grotendeels in vlammen is opgegaan, maakt het er niet makkelijker op gegevens te ach-

Afb. 1. Links het uitgevoerde Sixhuis rond 1770 volgens de schets van Caspar Philips voor zijn *Grachtenboek*. Rechts het blok Herengracht 621-629.

terhalen. Zo komt de naam Dortsman niet voor in de fragmentarisch bewaard gebleven doopregisters. Het is dan ook niet met absolute zekerheid vast te stellen wie de voorouders van de architect zijn geweest.

Hoogstwaarschijnlijk is Adriaen Dortsman een telg uit een bekend Vlissings timmermansgeslacht. Uit het archief van het St-Jozefsgilde, waarin de timmerlieden waren verenigd, is op te maken wie zijn vermoedelijke voorouders zijn geweest.⁴ Zijn uit Dordrecht afkomstige overgrootvader Cornelis van Dort, zijn grootvader Adriaen (I) Cornelisz Dortsman en zijn vader Adriaen (II) Dortsman hebben allen tot dit gilde behoort. Adriaen (I) Dortsman, die in elk geval vanaf 1581 werkzaam was in Vlissingen en in 1619 zeven erven aan de Dortsmansslop aan de stad Vlissingen verkocht, was in 1620 deken van het gilde en overleed in 1626.⁵ Adriaen (II) Dortsman legde op 22 juli 1652 de gildeproef af en werd meester-timmerman.⁶ Er wordt verondersteld dat hij meegewerkt heeft aan de Oostkerk in Vlissingen (1652-1654) vanwege de plotselinge stijging van het aantal knechten in zijn dienst tijdens de bouw en het slinken ervan gelijk na de bouw.⁷ Adriaen (II) stierf in 1658: dit blijkt uit de gildeboeken, die vermelden dat zijn weduwe vanaf 1659 tot 1662 voldoet aan de gildeverplichtingen.⁸ Het sterfjaar van deze timmerman is eveneens terug te vinden in het Register op het begraven, waarin vermeld wordt dat Aderjaen Dorsman op 2 februari 1658 is begraven.⁹

Gezien de overeenkomst in achternaam, voornaam en geboorteplaats moet de architect Adriaen Dortsman uit dit geslacht van timmerlieden stammen. Dit houdt in dat hij van huis uit met het bouwvak in aanraking is gekomen en mogelijk enige ervaring zal hebben opgedaan in de werkplaats van zijn vader. Hij treedt echter niet in de voetsporen van de familie, maar besluit een opleiding tot landmeter te volgen, die hij waarschijnlijk rond 1655 in (de buurt van) Haarlem zal hebben doorlopen. Op 28 januari 1657 wordt 'Adriaen Dorsman' te Utrecht geadmitteerd (toegelaten) als landmeter, waarbij Haarlem als woonplaats vermeld staat.¹⁰ De admittie tot landmeter was een waarmerk van overheidswege die de kennis van de landmeter bevestigde; zij diende voor de landmeter en het publiek als een aanduiding van vakmanschap. De toelating hield dus in dat de landmeetkundige kennis reeds was vergaard. Naast het kunnen opmeten van gebouwen en stukken land was kennis van de wiskunde een vereiste. Vooral de elementaire meetkunde speelde een belangrijke rol, waarbij gedacht moet worden aan driehoeksmetingen, de stelling van Pythagoras en vermenigvuldigen/delen etc.; dit soort berekeningen komt ongeveer overeen met de eerste zes boeken van de *Elementa* van Euclides, de bekende wiskundige uit de klassieke oudheid. Deze kennis zal Dortsman of van een landmeter in de praktijk, of aan een (landmeters-)school hebben opgedaan.¹¹

In 1658 en 1659 breidde Dortsman zijn kennis van de meetkunde uit toen hij aan de Leidse Universiteit stond ingeschreven als student wiskunde.¹² Het is zeer goed mogelijk dat hij toen de leergangen van de *Duytsche Mathematicque* volgde, een Nederlandstalig onderwijsinstituut waar de stu-

denten tot vestingbouwkundige ingenieurs werden opgeleid. De opleiding was in 1600 opgericht en droeg sterk het stempel van Simon Stevin, die voor een belangrijk deel verantwoordelijk was voor het onderwijsprogramma. Wiskunde, meetkunde en landmeten waren de belangrijkste wetenschappen die onderwezen en gebruikt dienden te worden ten einde tot een goede vestingbouw te komen. Deze Duytsche Mathematique was voor Dortsman dus het ideale vervolg op zijn landmeesterschap. Het onderricht werd gegeven door de hoogleraar Frans van Schooten jr., van wie bekend is dat hij goed op de hoogte was van de nieuwste wiskundige ontwikkelingen. Daarnaast bestond voor Dortsman de mogelijk kennis op te doen omtrent architectuur en vestingbouw bij privé-docenten, zoals bijvoorbeeld bij de architectuur-theoreticus en mathematicus Nicolaus Goldmann.¹³

Adriaen Dortsman is opgeleid als landmeter en ingenieur, terwijl hij door zijn afkomst binding had met de wereld van de timmerlieden en aannemers. Hierdoor valt hij onder de groep van landmeter-architecten waartoe ook Claes Persoons en Johan van Swieten, stadhoudelijk architect van 1677-1689, behoren. Zij zijn dus niet zoals vele architecten uit de voorgaande periode opgeleid als schilder of graveur zoals Jacob van Campen, Salomon de Braij, Pieter Post en Philips en Justus Vingboons. Van een Italiaanse reis, die voor de schilders gewenst was als deel van hun opleiding, bestaat dan ook geen bewijs. Dit werd vroeger aangenomen vanwege het bestaan van een tekening, voorstellende de Tempel van de Sibylle te Tivoli en op de achterkant gesigneerd *A. Dorsman f.*¹⁴ Het moet echter betwijfeld worden of de tekening van Dortsman is: de signatuur is niet eigenhandig.¹⁵ Indien Dortsman wel de maker is, dan is het nog geen bewijs voor een Italiaanse reis, omdat de tekening een zeer getrouwe kopie is naar een tekening van Bartholomeus Breenbergh (1599-1657).¹⁶

De eerst bekende opdrachten stammen uit 1663. In dat jaar levert Dortsman ontwerpen ten behoeve van het laat zestiende-eeuwse Prinsenhuis te Vlissingen, waarvoor Simon Stevin in 1617 verbouwingsplannen had geleverd.¹⁷ Uit de rekeningen is Dortsman's opdracht te herleiden. Hierin staat dat *An Adriaen Dorsman lantmeter de somme van dryenseventigh ponden, derthien schellingen, vier groote Vlaemse over de teyckeningen bij hem gedaen van zijn hoocheits thuy n om des-selven op eene bequame maniere te veranderen, midtsgaders voor onkosten bij hem gedaen in den haage omme de zelve teyckeningen ande heeren vanden Raade te remonstreren.*¹⁸ Met de 'Raade' wordt de Nassause Domeinraad bedoeld, die het beheer voerde over de bezittingen van de Oranjes. Dortsman's ontwerpen voor de tuinen van het Prinsenhuis zijn niet overgeleverd en het project voor de tuinen is niet uitgevoerd; de uitvoering van het project is althans niet terug te vinden in de rekeningen. Over zijn reis naar Den Haag om de tekeningen aan de raad te tonen is verder niets bekend.¹⁹ Blijkens bovenstaand citaat moet hij echter wel in Den Haag zijn geweest en dus ook kennis hebben gemaakt met de leden van de raad. Naast Constantijn Huygens jr., die zijn in Frankrijk verblijvende vader tijdelijk verving, waren dit onder andere de Amsterdammer Cornelis Pauw²⁰ en Arnoud van Beaumont.²¹

Voor hetzelfde Prinsenhuis is een ontwerp voor een 'Puie tot het Huijs van zijn hoocheijt tot Vlissinge' bewaard gebleven, gedateerd december 1663.²² De 'puie' is in dit geval een ingangspartij bestaande uit een loodrecht op de gevel staande trap met een bordes. Het ontwerp dat bedoeld was voor de voorgevel aan het plein, is niet uitgevoerd.²³

Na het werk in Vlissingen verdwijnt Dortsman uit het beeld, totdat hij in 1666 in Amsterdam weer opduikt in dienst van Jan Six.

Het huis van Jan Six

De Amsterdamse patriciër en kunstverzamelaar Jan Six (1618-1700) is voornamelijk bekend vanwege zijn band met Rembrandt, die in 1654 zijn portret schilderde. Na zijn studie Rechten en Artes Liberales (waarschijnlijk taal- en letterkunde) in Leiden en zijn afstuderen in Groningen, maakte Six in 1641 een Italiaanse reis. In 1654 trouwde hij Margaretha Tulp, de dochter van de beroemde medicus en Amsterdamse regent Nicolaes Tulp. In 1656 begon zijn carrière in het Amsterdamse bestuursapparaat, toen hij Commissaris voor Huwelijksake Zaken werd. In 1666 was hij commissaris van de Bank van Lening, in 1669 schepen. Vanaf 1679 tot aan zijn dood in 1700 was hij lid van de vroedschap. In 1691 was hij burgemeester, het hoogtepunt in zijn carrière. Daarnaast was hij actief in de schutterij: vanaf 1666 was hij kapitein, een functie die hij na zijn verhuizing in 1669 voortzette. Om zijn persoonlijke status te verhogen kocht Six in 1666 de heerlijkheid Vromade, gevolgd door de belangrijker heerlijkheid Wimmenum in 1679.²⁴ Six kon zich nu heer van Wimmenum en Vromade noemen. Ook op kunstzinnig gebied was Six zeer actief: hij genoot bekendheid vanwege zijn collecties schilderijen, handschriften, boeken, sculpturen, penningen en rariteiten. Zelf beoefende hij de dichtkunst; enkele werken verschenen in druk en zijn toneelstuk *Medea* uit 1647 werd zelfs in de Amsterdamse schouwburg uitgevoerd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de tweede druk van *De volmaecte Hovelinck* (een vertaling uit 1675 van Castiglione's *Il Cortegiano*) door de vertaler Lambert van den Bosch aan Jan Six werd opgedragen.²⁵

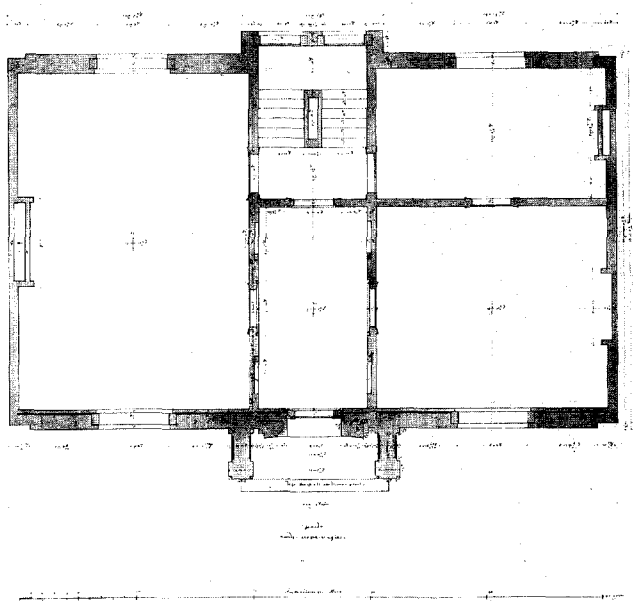
Six' interesse in de bouwkunst moet vrij groot geweest zijn; dit blijkt niet alleen uit zijn opdrachten voor Dortsman, maar ook uit een eigen architectonisch wapenfeitje uit 1660. Het betreft hier de belichting van de trap achter de Vierschaar in het stadhuis van Amsterdam. De opgang naar de Burgerzaal werd te donker bevonden, waarop Six heeft voorgesteld de muur boven de schepenbank in de Vierschaar door te breken op de plaats waar schilderijen bedoeld waren. Hierdoor werd de trap beter verlicht.²⁶ Daarnaast had Six een aantal architectuurtractaten in zijn bezit, waaronder de bekende werken van Alberti, Serlio, Vignola, Palladio, Scamozzi en een aantal Vitruvius-uitgaven, waaronder die van Daniele Barbaro. Daarnaast waren volgens de veilingcatalogus²⁷ aanwezig: Hans Bloem's (Blum) *Konstig boek van de vijf columnen van Architecture* (Antwerpen 1592), Martini's (Martyni) *Architectura, klaere en duidelijke demonstratien der vijf ordens*

(Amsterdam 1657), Claude Perrault's *Architecture Generale de Vitruve* (1673¹ of 1684²), naast het wiskundige werk *Elementa van Euclides*.²⁸

Six moet in 1665 het plan hebben opgevat een dubbel huis te laten bouwen in de statige nieuwe uitleg van 1660. Bij de veiling van de erven op 27 februari 1665 bemachtigde hij de erven 18 en 19 in park D, de groep kavels die ingesloten werd door de Amstel, de Herengracht, de Amstelstraat en de Utrechtsestraat, voor respectievelijk f 1835,- en f 3750,-.²⁹ Erf 19 lag aan de Amstel op de noordhoek met de Herengracht. Erf 18 was het eerste diepe perceel op de Herengracht, gerekend van de Amstel. Omdat de percelen ten opzichte van elkaar onder een hoek van 90° lagen, vormden zij geen geschikt bouwterrein voor een dubbel huis. Een dubbel huis is immers op twee naast elkaar gesitueerde percelen gelegen en heeft daardoor de breedte van 52 voet.³⁰ Om een dergelijk bouwterrein met een breedte van 52 voet te verkrijgen, moest Six een erf naast één van de twee percelen kopen. Binnen drie dagen na 27 februari 1665 kreeg Six de mogelijkheid erf 17 aan de Herengracht aan te kopen voor f 2200,- tegelijk met de achterliggende erven 26 en 25 in de Amstelstraat voor respectievelijk f 715,- en f 700,-. Six beschikte nu over twee naast elkaar gelegen erven aan de Herengracht met de achterliggende percelen aan de Amstelstraat, alwaar hij de mogelijkheid had een dubbel huis te realiseren. Six had zijn zinnen tamelijk sterk op deze erven gezet blijkens een brief van zijn schoonvader Nicolaes Tulp, gedateerd 7 maart 1665: 'Ondertuschen wenschen wij U geluk met het gekofte erve, so gij het nog hebt.'³¹ Tulp maakt waarschijnlijk een toespel op de Amsterdamse gewoonte van grondspeculatie, die blijkbaar niet vreemd was aan Six.

Het huis voor Jan Six werd ontworpen door Adriaen Dortsman, die begin 1666 of misschien eind 1665 gevraagd moet zijn een ontwerp te leveren. Een bewaard gebleven voorontwerp uit februari 1666, dat hierna in extenso zal worden behandeld, is het eerste grote werk dat van Dortsman bekend is. Aangezien Six zich over het algemeen omringde met bekende namen uit het zeventiende-eeuwse cultuurleven is het waarschijnlijk dat Dortsman al enige bekendheid bezat toen Six hem voor zijn woonhuis vroeg. Het valt dan ook te verwachten dat Dortsman enkele belangrijke werken op zijn naam had staan toen Six hem de opdracht gunde voor zijn woonhuis. Hierbij kan gedacht worden aan Herengracht 462 (1665-1671), gebouwd voor Guiliam Sweedenrijck, waarschijnlijk naar ontwerp van Dortsman. Indien dat niet het geval is dan zou Six attent gemaakt kunnen zijn op Dortsman door verwanten van zijn moeder Anna Wijmer, die uit Vlissingen afkomstig was.³² Eveneens is het mogelijk dat Nicolaes Tulp, toen hij in 1663-1665 Gecommitteerde Raad was van de Staten van Holland en West-Friesland, op Dortsman opmerkzaam was gemaakt door leden van de Nassause Domeinraad en dat Tulp hem bij zijn schoonzoon heeft geïntroduceerd.

Vanaf 1666 is Dortsman werkzaam voor Jan Six. Uit februari van dat jaar stamt een serie van twaalf tekeningen voor zijn woonhuis. De tekeningen zijn zeer gedetailleerd en van zeer veel maten voorzien. Hierdoor ontstaat de indruk dat het

Afb. 2. Adriaen Dortsman, plattegrond van de beletage van het Sixhuis, PK 3103 (Prentenkabinet Leiden).

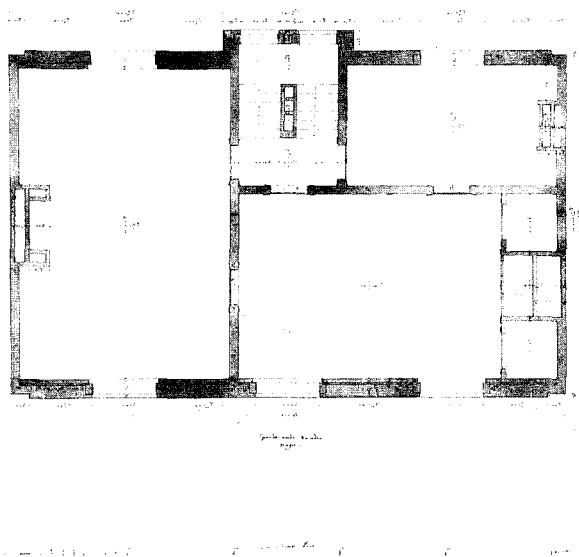
de bedoeling was het huis naar deze bestektekeningen te laten bouwen. Six moet zich echter bedacht hebben waarna het huis volgens een gewijzigd ontwerp is opgetrokken. Dit latere ontwerp moet tussen 1667-1669 zijn gebouwd. De naam van het huis luidt saLUs hUIC DoMUI (Heil aan dit huis), waaruit MDCVVII (1667) is af te leiden; het huis staat in 1669 als voltooid genoteerd.

Dat Dortsman ook de architect is van het gebouwde huis, blijkt uit de door hemzelf opgemaakte bouwrekening: 'aen Dortsman f 535.10,-'.³³ Voor dit bedrag zal Dortsman niet alleen de ontwerpen voor het huis hebben geleverd, maar eveneens de bouw af en toe hebben bezocht. De totale bouwsom van het huis komt uit op f 22000,-, de aankoop van de vier erven (totaal f 5450) niet meegerekend.

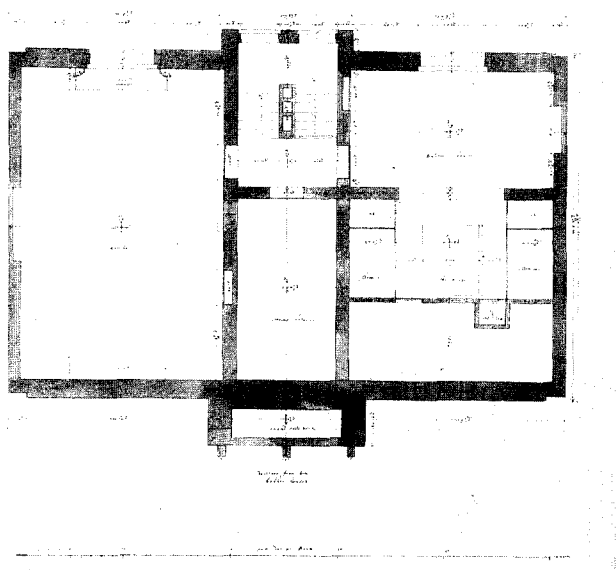
Het in baksteen opgetrokken huis is in zijn oorspronkelijke toestand één van de eerste voorbeelden van de groep gebouwen die men in het algemeen aanduidt met de Strakke Stijl. Het huis heeft een basement, een bel-etage, een verdieping en een zolderruimte. De gevel wijkt iets terug boven het basement en de geblokte hoeklisenen worden hier iets smaller. Typerend is het gebruik van een grote traveemaat; de 52 voet brede gevel heeft drie in plaats van de gebruikelijke vijf traveeën. Hierdoor hebben de gevels een relatief klein vensteroppervlak ten opzichte van een groot muuroppervlak. Om de goede verhoudingen in de gevelcompositie te waarborgen hebben de verdiepingen een grote hoogte. Het gebruik van (geblokte) hoeklisenen en een attiek – hier voorzien van wapenschilden – is eveneens kenmerkend te noemen voor deze nieuwe stijl, die zich in de jaren zestig van de zeventiende eeuw ontwikkelt. De veel door Dortsman toegepaste Dorische triglifienkroonlijst is hier niet gebruikt. Op de deurom-

lijsting na was de gevel onversierd. Het moet de bedoeling zijn geweest een balkon boven de deur aan te brengen. Dortsman heeft namens Six een verzoekschrift aan het stadsbestuur gericht om het balkon uit te mogen laten steken boven stadsgrond.³⁴ Het verzoekschrift werd op 16 juni 1669 goedgekeurd door de Burgemeesters van de stad; het balkon is echter niet uitgevoerd. Tegenwoordig is de gevel nauwelijks nog herkenbaar als een werk van Dortsman. De gevel is later hoger opgetrokken ten koste van de attiek en van een negentiende-eeuwse kroonlijst voorzien, terwijl de ramen rond 1927 op een weinig fijnzinnige wijze zijn verbreed. Ook het gebruik van spiegelglas doet afbreuk aan de gevel.

De monumentaliteit en de toegepaste schaalvergroting die het Sixhuis kenmerkten, waren tot die tijd nog niet vertoond en kennen geen directe voorbeelden in andere stadshuizen. Naast enkele kenmerken zoals het attiek en de hoeklisenen gaat het in de Strakke Stijl voornamelijk om het gesloten karakter van de gevel dat bereikt wordt door een relatief klein vensteroppervlak toe te passen. Deze vensters lijken uit de muren gesneden doordat er geen vensteromlijstingen worden toegepast. Daarnaast zijn de kozijnhouten veelal in de muur verzonken. Kennelijk sloeg de nieuwe gevelcompositie in Amsterdam aan, aangezien het Sixhuis model heeft gestaan voor een aantal andere huizen in de nieuwe uitleg van 1660. Keizersgracht 604 'Int Derde Vrede-Jaer' (1670) is als een Dorische versie van het huis van Jan Six te beschouwen.³⁵ Het ontwerp van deze gevel is dan ook ongetwijfeld van Adriaen Dortsman. Verder is dezelfde gevelcompositie te ontdekken in het huis voor Joan Corver uit 1671 (Herengracht 456) dat zeer waarschijnlijk ook door Dortsman is ontworpen, en in Herengracht 436 uit 1668-1672.³⁶ Dezelfde geest spreekt uit het door Dortsman ontworpen Amstel 216 (1671).³⁷

Afb. 3. Adriaen Dortsman, plattegrond van de verdieping van het Sixhuis, PK 3104 (Prentenkabinet Leiden).

Afb. 4. Adriaen Dortsman, plattegrond van het souterrain van het Sixhuis, PK 3102 (Prentenkabinet Leiden).

De tekeningen voor het huis van Jan Six

De reeds genoemde serie ontwerptekeningen wordt in het Leidse Prentenkabinet bewaard. Op twaalf bladen zijn drie plattegronden, een funderingsplan, opstanden van de voor- en achtergevel, vijf doorsneden en de patronen van de stenen vloeren afgebeeld.³⁸ De tekeningen hebben een strakke lijnvoering in bruine inkt, waarbij van kleuren wordt afgezien: contrasten tussen muurdelen en vensters worden opgewekt door delen grijs te wassen. Hierdoor krijgen de tekeningen een prent-achtig karakter. Dortsman gebruikt dus niet zoals veel van zijn voorgangers de kleuren rood, geel en blauw om respectievelijk baksteen, natuursteen en leien of dakpannen aan te duiden. De tekeningen bevatten vele opschriften; behalve de aanduidingen van enkele kamers met hun functie, zijn ook bijzonder veel maten (in Amsterdamse voeten) ingeschreven.

De tekeningen geven een grote hoeveelheid informatie over het interieur in het derde kwart van de zeventiende eeuw. Niet alleen de belangrijkste elementen zoals de schouwen en de beschilderde nissen in het voorhuis zijn weergegeven, maar ook ongewone of kleine details. In de kinderkamer is een ledikant met behangsels en één van de twee bedsteden met bijbehorende val en behangsel ingetekend. In de keuken is een keukenkast met glazen deuren³⁹, een 'watersteen' (gootsteen) met twee pompen, een schoorsteenval en een muurkast met twee glazen op planken ingetekend. Bovendien is er een tekening met vloerpatronen: voor het voorhuis wit marmer met blauwe banden en vloeren van 'witte en blauwe backe' (gebakken vloertegels) in de keuken en de kinderkamer. Naast de vakverdeling van de cassettenplafonds van de grote zaal en het salet is van de tekeningen af te lezen dat Dortsman op de kamer boven de grote zaal een plafond van

moer- en kinderbalken toepast, waarbij de moeren op verschillende afstanden van elkaar zijn opgelegd in de muur.

Beschrijving van het huis volgens de tekeningen.

Het huis heeft een breedte van ruim 52 voet; de diepte van het huis is rond de 33½ voet.⁴⁰ Het gebouw is in drie beuken ingedeeld, die loodrecht op de gevel staan en zich in de breedte verhouden als 2:1:2 (afb. 2). De ingang van het huis, die zich in het midden bevindt, geeft toegang tot het *voorhuis*, gelegen in de middenbeuk van de bel-etage. Achter het voorhuis en afgesloten hiervan ligt het trappenhuis. Links vanuit het voorhuis en het trappenhuis is de *grootte sael*. Deze kamer loopt over de gehele diepte van het huis. In de rechterbeuk bevindt zich aan de voorzijde het *salet* en aan de achterzijde de *dagelijxe kamer*.

Het trappenhuis bevat een bordestrap rond een rechthoekige, gesloten kern; de linker opgang gaat naar de verdieping, de rechter naar het souterrain. Tussen de bel-etage en de verdieping heeft de trap drie bordessen. Elke vlucht heeft zeven treden. Op de verdieping (afb. 3) bevindt zich boven de grote zaal een zaal van gelijke afmetingen. Hetzelfde geldt voor de kamer boven de dagelijkse kamer. De overige ruimte wordt ingenomen door één kamer met twee grote vaste kasten.

Het souterrain (afb. 4) heeft ongeveer dezelfde indeling als de bel-etage. Onder de grote zaal is de *koocke* (keuken), het voorhuis is hier de *provisiekelder*. Onder de dagelijkse kamer is de *kindere kamer*. Deze kamer heeft een nis-achtige uitbouw, alwaar in de tekeningen een ledikant is geplaatst, geflankeerd door twee bedsteden. Deze nis bevindt zich onder de salet. Rechts achter de voorgevel blijft een smalle ruimte over.

Het huis heeft boven het basement en de bel-etage een verdieping en een kap met de nok evenwijdig aan de straat. De gevel (afb. 5) heeft drie vensterassen en de ingang in het midden. De ingang heeft een omlijsting met bladslingers en twee halve ionische pilasters. De deur is rond gesloten met hierboven een rondvenster. Op de dwars op de gevel geplaatste muurdammen naast de ingang kunnen naar keuze beelden of bladslingers worden aangebracht. Het zadeldak heeft een dakkapel. Aan de zijken springt de gevel iets terug; de breedte van deze stroken heeft dezelfde maat als de projectie van de kroonlijst, 18½ duim.

De achtergevel (afb. 6) is in het midden iets uitgebouwd; deze ruimte komt ten goede aan het hier gelegen trappenhuis. Hier zijn twee deuren met hierboven een reeks kleinere vensters met een rondvenster in het midden. De beide zijken hebben één vensteras met vensters op de bel-etage en de verdieping; de vensters van het souterrain zijn eveneens zichtbaar. Ook de achtergevel heeft terugspringende stroken aan de zijken.

De plattegrond

Het is beter het huis te typeren als een dwarsgeplaatst enkel huis dan als een dubbel huis (afbb. 2, 3, 4). Doordat het huis geen achterhuis heeft, is het huis vrij ondiep, namelijk ongeveer 33½ voet. Dit is nauwelijks groter dan de perceelbreed-

te in het oudste deel van de Amsterdamse grachtengordel, 30 voet. De afmetingen en de inhoud van het huis waren dus zeker niet bovenmatig groot. Door de geringe diepte van het huis is het niet verwonderlijk dat de grote zaal links van de deur van de voor- tot aan de achtergevel loopt.⁴¹ Wel opvallend is de aanwezigheid van een tweede even grote zaal op de verdieping, eveneens aan de linkerzijde van het huis. Beide zalen zullen zeker een representatieve functie hebben gehad. Om de zaal op de verdieping te kunnen bereiken was een behoorlijke opgang nodig. Achter het voorhuis werd dan ook een trappenhuis aangelegd met bordestrappen. De trap met een zeer acceptabele breedte van $\pm 1,10$ m heeft weliswaar geen groots trapgat, maar de trap zal zeker een bepaalde uitstraling hebben gehad door de verlichting vanuit de ramen in de achtergevel. De aanleg van de trap kan het beste vergeleken worden met Amsterdamse trappen zoals Vingboons die vanaf het huis van Joan Huydecoper (1638) heeft toegepast en met de trap in het door Justus Vingboons ontworpen Trippenhuis (1662).⁴² De trap in het Sixhuis is iets smaller en het trappenhuis iets ondieper, waardoor meer en kortere trapvluchten nodig zijn om de verdieping te bereiken.

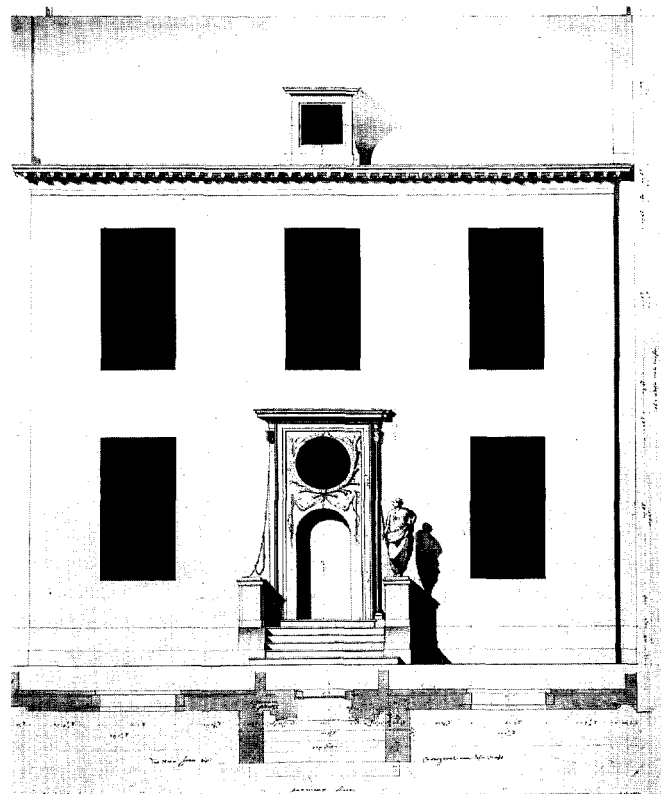
De ontwikkeling in de breedte en de plaatsing van de trap achter het voorhuis maakt de plattegrond van het Sixhuis meer verwant met landhuizen dan met stadshuizen. De plaatsing van de trap op de middenas, evenals een van de voor- tot aan de achtergevel reikende zaal zijn regelmatig terugkerende elementen bij landhuizen. Met name het landhuis Vredenburg uit 1642 is hiervoor een goed voorbeeld: zowel de prenten van Post als de gepubliceerde voorontwerpen van Vingboons vertonen een aanleg die verwant is met het Sixhuis. Ditzelfde schema is ook in andere stadshuizen terug te vinden, zoals bijvoorbeeld in de bel-etage van het Trippenhuis uit 1662. De plattegrond van het Sixhuis is dan ook zeer goed met die van het Trippenhuis te vergelijken door één van beide een kwartslag te draaien. Bij het Sixhuis liggen de grote zaal links, de verkeersruimten in het midden en de kleinere zalen rechts, bij elk van de Trippenhuis de grote zaal voor, de verkeersruimten zoals gang en trap in het midden en de kleinere zalen aan de achterzijde. Het is niet vreemd dat juist met het Trippenhuis enige verwantschap bestaat, aangezien dit toen het meest prestigieuze woonhuis van Amsterdam was.

De voorgevel en de vensters

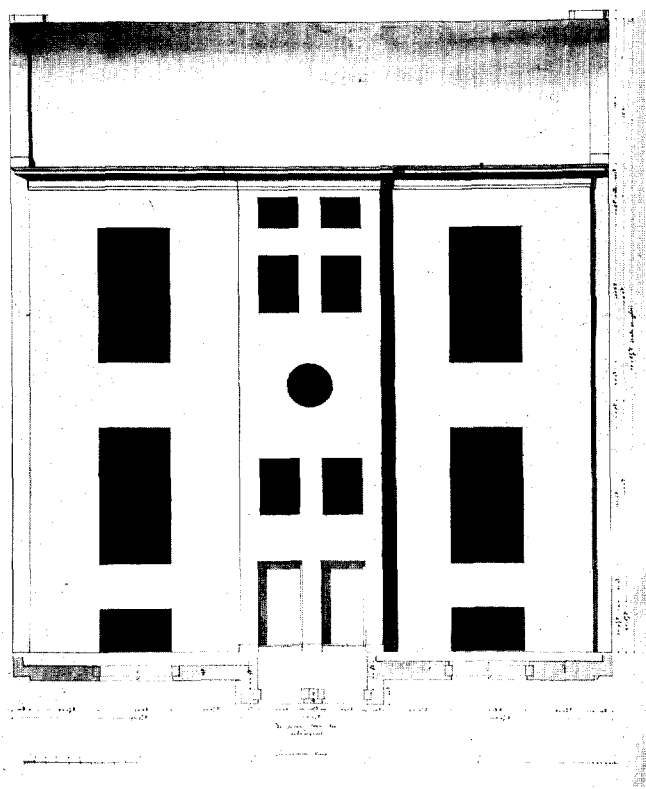
Het ontwerp voor de voorgevel (afb. 5) vertoont een grote monumentaliteit die wordt veroorzaakt door het gebruik van drie in plaats van vijf traveeën, gepaard gaand met hoge verdiepingen. Dortsman bewerkstelligde een groot contrast tussen de vensters en de muur door als het ware de vensters uit het muurvlak te snijden. In de gevel krijgt de middentravee een accent door deze te voorzien van een dakkapel en met name door de bewerkte deuromlijsting, waarbij de mogelijkheid gegeven wordt om beelden naast de ingang te plaatsen. Vooral dit laatste is bijzonder: nooit eerder in de Nederlandse woonhuisarchitectuur is deze mogelijkheid geboden. Andere kenmerken die veel in woonhuisgevels van Dortsman voorkomen zoals (geblokte) hoeklisenen, een attiek of een balus-

trade ontbreken. De belangrijkste parallellen met het voorontwerp moeten dan ook niet bij de woonhuizen worden gezocht, maar bij andere gebouwen waarbij het Walenweeshuis (1669-1671) de meeste overeenkomsten blijkt te hebben. Het weeshuis heeft een bijna onversierde gevel met middenrisaliet, een zichtbaar dak met dakkapellen en een gereduceerde kroonlijst; kenmerken die ook in het voorontwerp zijn terug te vinden. Hetzelfde geldt voor het ontwerp dat in het Leidse Gemeentearchief wordt bewaard.⁴³ Het is duidelijk dat Dortsman verschillende gevelschema's hanteerde die naar behoefte konden worden gevarieerd. Het idee dat Jan Six een vormende werking zou hebben gehad op het werk van Dortsman⁴⁴ is niet te reconstrueren, zeker niet omdat voor het huis van Six geen woonhuisontwerpen van Dortsman bekend zijn.

Het getekende venstertype is bijzonder.⁴⁵ Op het eerste gezicht lijkt het een licht uitgevoerd kruisvenster, maar bij goede inspectie van PK 3107-3109 blijkt dat het kalf bij elk venster in tweeën is gedeeld, terwijl een kruisvenster een ongedeeld kalf heeft. Uit de opstanden van de vensters in PK 3106 en 3110 blijkt verder dat de onderste delen van elk venster in het midden een naad hebben met twee aanslagspooningen: op de tekeningen blijkt dit uit de enkele lijn in het midden. Dit houdt in dat het venster niet in het bezit was van een middenstijl in de onderste helft. Ook het feit dat de onderste delen gelijk in de muur zijn afgehangen (de scharnieren zijn geheel

Afb. 5. Adriaen Dortsman, voorgevel van het Sixhuis, PK 3105 (Prentenkabinet Leiden).

Afb. 6. Adriaen Dortsman, achtergevel van het Sixhuis, PK 3111 (Prentenkabinet Leiden).

rechts tegen de muur getekend) wijst op dit type venster, dat door Janse 'vensters met openslaande ramen'⁴⁶ wordt genoemd en tot de 'franse vensters'⁴⁷ wordt gerekend. Dit type is ook gebruikt in Jacob van Campens stadhuis van Amsterdam (1648 begonnen), in de stadhuizen van Den Bosch (Claes Persoons, 1670) en Enkhuizen (Steven Vennecool, 1686-1688) en mogelijk in kasteel Middachten (Jacob Roman, Vennecool, 1695-1698) en het huis De Pinto in Amsterdam (1686). Voorwaarde voor dit soort vensters is dat het kozijn niet of nauwelijks constructieve waarde heeft voor de gevel. Het venster kan worden ontlast door een natuurstenen latei of bakstenen strek boven de vensters te maken, die de (meeste) druk opvangt.⁴⁸ Het voordeel van deze constructie is dat het venster niet meer voor in het muurvlak hoeft te liggen, maar dat deze nu ook meer naar achter kan worden gelegd. Hierdoor ontstaat het effect dat de vensters er als uitsnijdingen uit de muur uitzien. Het feit dat dit type venster bij uitstek geschikt is voor de abstracte monumentaliteit van de tweede helft van de zeventiende eeuw roept de vraag op of niet meerdere panden hiermee waren uitgerust. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Philips Vingboons ze toepast bij het huis voor Isaac Nijs, dat hij in 1664 ontwerpt.⁴⁹ Verder toont het schilderij *Musicerend gezelschap* (1675-1677) van Pieter de Hoogh een dergelijk venster, zoals uit het openstaande raam zonder middenstijl in de onderste helft blijkt.⁵⁰ Dit effect van

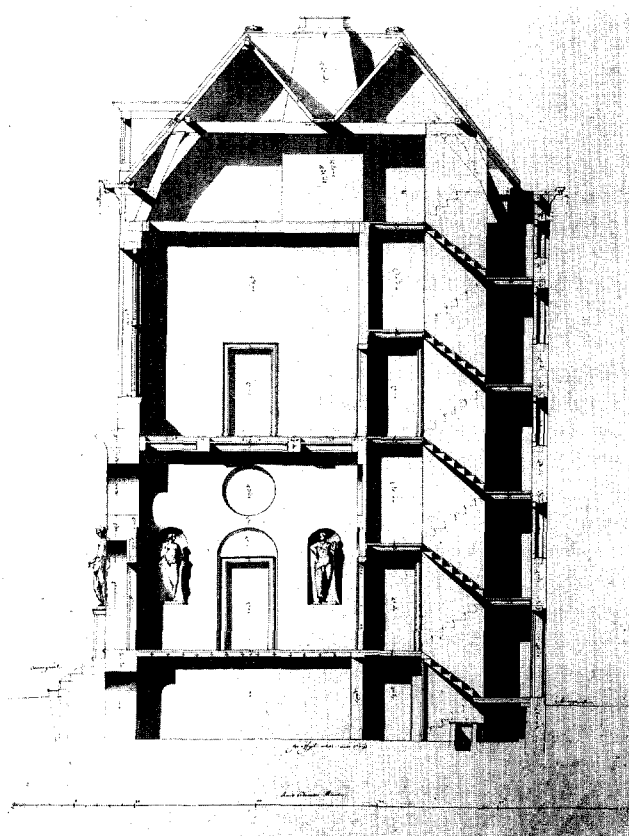
het venster als gat in de muur wordt in het Sixhuis verder versterkt door het feit dat de zijstijlen van de kozijnen in de muur waren aangebracht, zodat deze vanaf de straat nauwelijks zichtbaar waren.⁵¹

De nissen in het voorhuis

De tekening PK 3107 (afb. 7) geeft een doorsnede van het voorhuis te zien. Het voorhuis heeft midden in elke muur een deur, geplaatst in rondboognissen. Hierboven zijn ronde nissen aangebracht. Dit thema is overgenomen van de ingangspartij, waar boven de rondgesloten deur een rondvenster volgt. Naast de deuren in de lange muren zijn rondboognissen aangebracht, gevuld met grisailles⁵² van vrouwenfiguren. Deze grisailles weerspiegelen de beelden van de voorgevel. De oude traditie waarin het voorhuis als een semi-openbaar vertrek werd beschouwd, heeft zijn sporen nagelaten in de geleidelijke overgang tussen binnen en buiten die bereikt wordt door elementen van de voorgevel te herhalen in het voorhuis.

In de gang van het Walenweeshuis past Dortsman dezelfde nissenstructuur toe als in het Sixhuis. De combinatie van een rondboognis en een rondnis boven elkaar lijkt kenmerkend voor Dortsman te zijn geweest. Het exterieur van een landhuisontwerp in de *Doos van Pandora*, het persoonlijke kunstboek van Six, en een bijna identiek ontwerp dat bij de Rijksdienst in Zeist wordt bewaard vertonen naast de ingang dezelfde opzet.⁵³ In het buiten Gunterstein bij Breukelen dat in 1680-81 naar ontwerp van Dortsman werd opgetrokken voor Magdalena Poulle, regentes van het Walenweeshuis, is dezelfde nissenstructuur in het trappenhuis waar te nemen. Een zeer vroeg voorbeeld van deze nissenstructuur is te vinden in galerij van Kasteel Warmond uit 1629, die door Salomon de Braij is ontworpen. Hier is het motief van de rondgesloten nis met hierboven een rondvenster terug te vinden, compleet met een reliëfschildering van een figuur zoals later door Dortsman is toegepast.⁵⁴

In dit verband dient ook gewezen te worden op de twee poppenhuizen van Sara Rothé die zich tegenwoordig in Haarlem en Den Haag bevinden.⁵⁵ In deze achttiende-eeuwse poppenhuizen zijn elementen van drie oudere poppenhuizen toegepast; twee van deze poppenhuizen, die volgens overlevering onder het toezicht van de schilder David van der Plaes (1647-1704) waren vervaardigd, kwamen uit het bezit van Cornelia van der Gon (gest. 1701), de huishoudster van Adriaen Dortsman.⁵⁶ De mooiste elementen kwamen terecht in het Haagse poppenhuis uit 1743 dat net iets ouder is dan het Haarlemse (± 1745). Van het Haagse poppenhuis is een door Sara Rothé geschreven notitieboekje bewaard, waarin staat vermeld wat zij uit welk poppenhuis hergebruikt voor het nieuwe poppenhuis. Een dergelijk geschrift bestaat niet voor het Haarlemse exemplaar, maar ook hierin zullen zich hergebruikte elementen bevinden. Zo vertoont het *onderste voorhuis* 'Dortsmans' wandgeleding, bestaande uit een rondboognis met hierboven een ronde nis.⁵⁷ Het is zeer goed mogelijk en zelfs waarschijnlijk dat Dortsman hiervan de ontwerper is geweest. Ook de datering maakt dit niet onmogelijk: Sara Rothé gebruikt in het Haagse poppenhuis wand-

Afb. 7. Adriaen Dortsman, doorsnede over de diepte van het Sixhuis ter plaatse van het voorhuis, PK 3107 (Prentenkabinet Leiden).

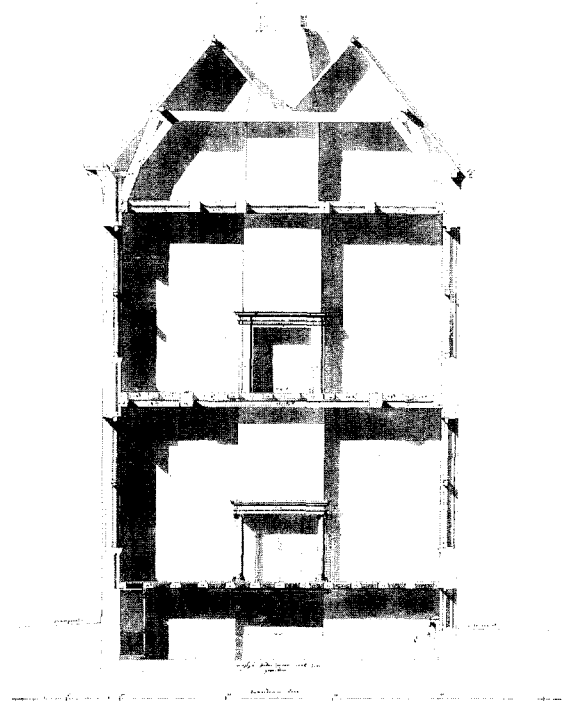
schilderingen uit een kabinet van Cornelia van der Gon, die door de in 1684 overleden landschapsschilder Jan Wijnants zijn vervaardigd. Van der Gon zal dan ook in elk geval in de jaren vóór 1684 met de poppenhuizen zijn begonnen. Dit maakt het zeer aannemelijk dat Dortsman (gestorven in 1682) deel heeft gehad aan het ontwerp van onderdelen van de poppenhuizen. Het argument dat het niet waarschijnlijk is dat Dortsman ontwerpen voor zijn huishoudster zou maken, wordt afdoende tegengesproken uit het feit dat hij bij zijn dood een groot deel van zijn erfenis aan haar naliet. Waarschijnlijk was zij voor hem meer dan alleen huishoudster. Ook voor de overwelving van het voorhuis is een parallel te vinden in het werk van Dortsman. In Gunterstein past hij soortgelijke kruisgraatgewelven en gordelbogen toe in de gangen.

Het versieren van het voorhuis met grisailles was een veel voorkomend verschijnsel in de zeventiende eeuw. Grisailles die op vergelijkbare wijze zijn toegepast zijn te vinden in het Oudezijds Huiszitten Aalmoezeniershuis in Amsterdam (1654).⁵⁸ Daarnaast kan op het huis Vredenburg van Pieter Post worden gewezen.⁵⁹ Voor het voorhuis bestaat een ontwerptekening van 18 juli 1644, waarop nissen met reliëfschilderingen van figuren te zien zijn. Ook na Dortsman wordt

een dergelijke wandgeleding nog toegepast zoals in de Burgerzaal van het stadhuis van Enkhuizen (1686-1688) te zien is, ontworpen door Steven Vennecool. De geleding van de muren door middel van nissen is eveneens zeer gebruikelijk in de zeventiende eeuw; dit geldt zowel voor het in- als het exterieur. Dit gebruik is bij Dortsman in zeer veel ontwerpen terug te vinden.⁶⁰

Schouwen

De grote zaal is voorzien van een schouw, waarbij de rookkap wordt gedragen door twee Ionische zuilen (afb. 8). Achter de zuiltjes zijn pilasters tegen het rookkanaal geplaatst, die aan de zijkant van het kanaal worden herhaald. Geheel tegen de muur heeft de kroonlijst van de rookkap een verkroping, waaronder een voluut is aangebracht. De hoogte van de rookkap tot aan de vloer bedroeg 6 voet $8\frac{3}{4}$ duim (1,92 m), wat hoog is in vergelijking met de voor Amsterdam gebruikelijke maat van 1,60 m.⁶¹ De schouw van het salet, die met een enkele guirlande is versierd, en de schouw van de dagelijkse kamer zijn van het type, waarbij de rookkap gedragen wordt door twee schorende wangen (afb. 9). In de hoeken met de wand verkroppen de schouwen. Op de kamer boven de grote zaal bevindt zich een aan de zijkanten gesloten schouw; de wangen herbergen het in tweeën gesplitste schoorsteenkanaal van de (grote) zaal eronder (afbb. 3, 8). Dit heeft het voordeel dat de schouw op de verdieping niet te ver in de kamer wordt geprojecteerd. De achterkamer op de verdieping heeft even-

Afb. 8. Adriaen Dortsman, doorsnede over de diepte van het Sixhuis ter plaatse van de grote zaal, PK 3108 (Prentenkabinet Leiden).

eens een gesloten schouw. Ondanks de voordelen van een gesloten schouw (betere trek en gerichte straling) wordt de open schouw passender geacht voor de belangrijkste ruimten: alle schouwen op de bel-etage zijn open, terwijl die op de verdieping alle gesloten zijn.

De schouw in de regentenkamer van het door Dortsman ontworpen Walenweeshuis (1669-1671) is, zoals de schouwen van het salet en van de dagelijkse kamer van het Sixhuis, van het type met schorende wangen. Deze schouw is rijker van uitvoering dan de schouwen in het Sixhuis; op de schoren zijn gesneden guirlandes aangebracht.⁶² Een nog rijker voorbeeld bevindt zich in de Gobelinzaal van het huis Gunterstein (1680-81) (afb. 10). In tegenstelling tot de andere schouwen heeft Dortsman hier ook de boezem van een betimmering voorzien, waarin een schilderstuk van David van der Plaes is geplaatst. Het geheel is voorzien van een marmerimitatie-beschildering, aangebracht door Pieter Verhoeck. Een prachtig miniatuurvoorbeeld – sterk verwant met de schouw van Gunterstein en eveneens gemarmerd – is te vinden in de kraamkamer van het poppenhuis van Sara Rothé dat zich in Den Haag bevindt (afb. 11). Ook deze kamer is oorspronkelijk afkomstig uit één van de poppenhuizen van Cornelia van der Gon.⁶³ Ook hier is Dortsman's geest van ontwerpen aanwezig: de detaillering van de schouw komt overeen met die van het Sixhuis, het Walenweeshuis en vooral met die van Gunterstein.

Dortsman is niet de eerste die de schouw met de schorende

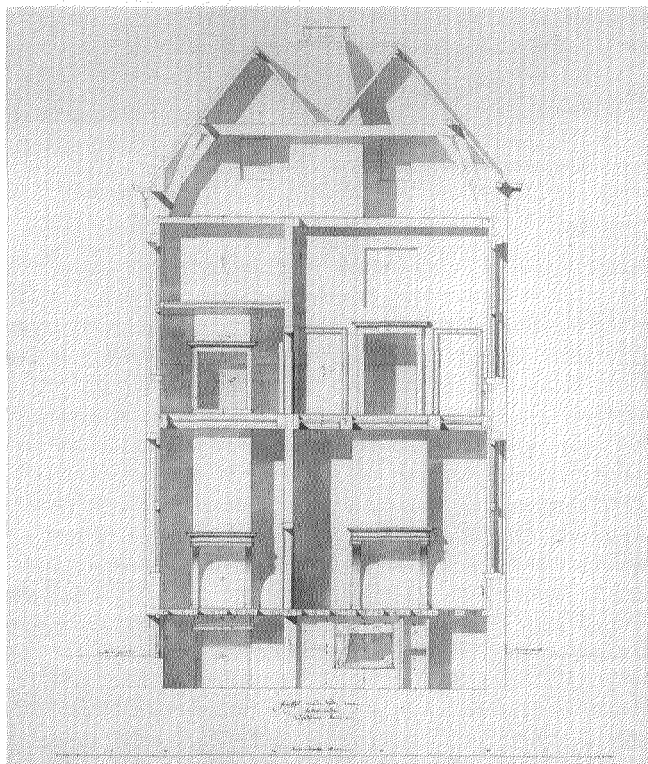
Afb. 10. Schouw in de Gobelinzaal van huis Gunterstein, Breukelen (Huisarchief Gunterstein, Breukelen)

wangen heeft toegepast. Een eerder voorbeeld van het zeventiende-eeuwse type is te vinden in het Landshuis te Hellevoetsluis (1662) van Pieter Post, waarbij de schoren als consoles zijn uitgewerkt. Als schouwtype wordt het in de laatste decennia van de zeventiende eeuw redelijk geliefd. Jacob Vennecool heeft in het derde kwart van de zeventiende eeuw een dergelijke schouw ontworpen en in prent laten uitgeven.⁶⁴ Zijn zoon Steven Vennecool gebruikte dit type in zijn Enkhuizense stadhuis (1686-1688). Ook Daniel Marot maakte ontwerpen voor dit type schouw, genaamd *Cheminées à la Hollandaise*, waaruit valt op te maken dat dit type schouw typerend voor Nederland moet zijn geweest.⁶⁵

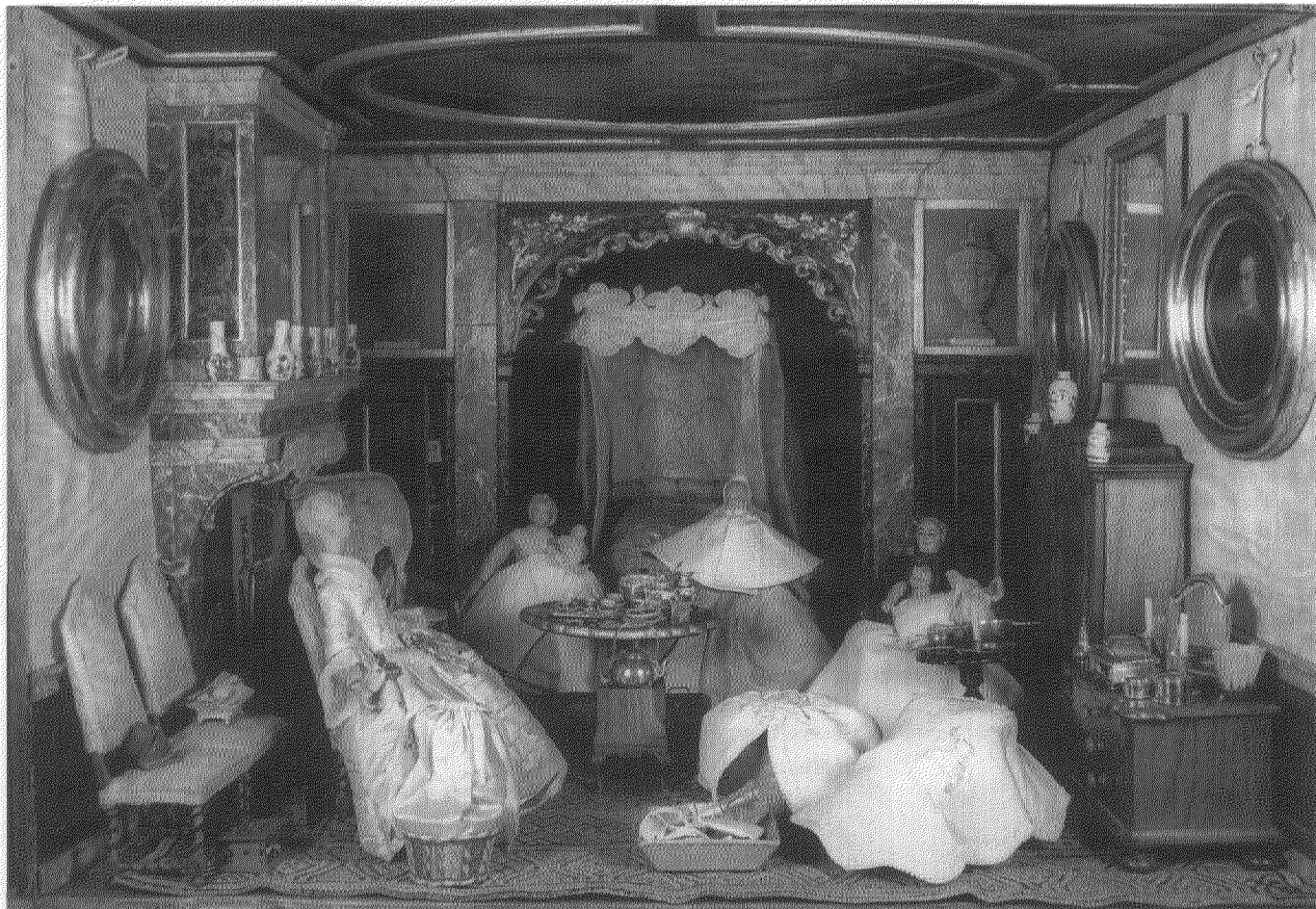
In de Strakke Stijl werden op dezelfde manier schoren aan het exterieur toegepast, namelijk bij het ondersteunen van een balkon boven de ingangsdeur van een gebouw. Voorbeelden hiervan zijn te vinden bij onder andere Herengracht 456 (1671), Keizersgracht 672-674 (1671) en Herengracht 625 (1671-1673), waarschijnlijk alle door Dortsman ontworpen, en Herengracht 436 (1668-1672). Buiten Amsterdam zijn het door Schut gebouwde en Huis Amerongen (1674-1676) te noemen en Vennecoold's stadhuis van Enkhuizen (1686-1688).

De alkoof

In de kinderkamer is een alkoof herkenbaar (afbb. 4, 12). De kamer heeft een uitgebouwde nis, waarin een ledikant staat opgesteld, geflankeerd door bedsteden. Het maken van een alkoof raakte in de jaren zestig van de zeventiende eeuw in de mode. De vroegst bekende voorbeelden in een woonhuis stammen uit 1662 en wel in het Trippenhuis, ontworpen door

Afb. 9. Adriaen Dortsman, doorsnede over de diepte van het Sixhuis ter plaatse van het salet, PK 3109 (Prentenkabinet Leiden).

Afb. 11. De kraamkamer in het poppenhuis van Sara Rothé, Haags Gemeentemuseum (Gemeentemuseum Den Haag).

Justus Vingboons.⁶⁶ Dortsman is met zijn alkoofontwerp uit 1666 dus niet de eerste, maar hij volgt de nieuwe trend wel op de voet. Philips Vingboons ontwerpt in 1669 voor het eerst een alkoof in het huis voor Hieronimo de Haase (Heren-gracht 466).⁶⁷ Waarschijnlijk het vroegste voorbeeld van een alkoof in Nederland heeft zich in het Huis in 't Noordeinde te Den Haag bevonden in de vertrekken van Amalia van Solms, naar ontwerp van Pieter Post uit 1645-1647.⁶⁸

De uitvoering van de alkoof in het Sixhuis is niet geslaagd te noemen, omdat het souterrain een te lage verdiepingshoogte heeft om de alkoof een monumentale werking te laten hebben. Het grootse effect van een ledikant in een grote nis wordt dan ook totaal niet bereikt. Daarnaast zijn de flankerende bedsteden bepaald niet gebruikelijk voor een alkoof. De reden om een alkoof te ontwerpen in het te lage souterrain is te herleiden op de functie van de kamer. De kinderkamer werd bij een geboorte als kraamkamer gebruikt, zodat aan de inrichting van deze kamer veel aandacht werd besteed in verband met de te verwachten gasten. De toepassing van een zeer modern element als een alkoof was hiervoor bij uitstek geschikt.

Naast de alkoof in het Sixhuis heeft Dortsman de alkoof ook toegepast in Gunterstein. In de alkoofkamer bevindt zich een wand bestaande uit twee vrijstaande zuilen en pilasters tegen de muren. Hierop rust een kroonlijst met meanders in het fries. Deze delen zijn alle wit gemarmerd. Achter dit geheel staat een blauwige, laat achttiende-eeuwse wand in Lodewijk XVI-stijl. Voor deze laat achttiende-eeuwse wand is een ontwerp gemaakt waarvan de tekening is overgebleven (afb. 13).⁶⁹ Vanwege deze tekening is ook de gemarmerde zuilenwand als achttiende-eeuws beschouwd. Bij een nadere inspectie van het gemarmerde deel blijkt de detaillering overeen te komen met het overige van het zeventiende-eeuwse Gunterstein. Daarbij past de massieve monumentaliteit van het geheel niet bij de elegante Lodewijk XVI-stijl. Tot slot maken de zuilen deel uit van de constructie van het gebouw, omdat ze een hierboven gesitueerde buitenmuur dragen. Dat een dergelijke zuilenwand in de zeventiende eeuw mogelijk is, blijkt uit de alkoofwanden in het Trippenhuis op de eerste verdieping. Ook de meanders in het fries wijzen op de zeventiende eeuw en in de richting van Dortsman. De meander

heeft een zeer eigen vorm en verschilt van de achttiende-eeuwse meanders. Dortsman heeft als één van de zeer weinigen meanders toegepast: een voorbeeld van een meander was te vinden in het interieur van de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam (1667-1671). Daarnaast is het toegepast op het huis Herengracht 462, gebouwd voor Guiliam Sweedenrijk; dit pand wordt veelal aan Dortsman toegeschreven op grond van stilistische kenmerken.⁷⁰ Deze meander is exact gelijk aan die van Gunterstein. De meander in het Enkhuizense stadhuis naar ontwerp van Steven Vennecool (1686-1688) heeft een geheel andere detaillering. De zuilenwand in Gunterstein moet dus tegelijkertijd met de bouw van het huis worden gedateerd en toegeschreven worden aan Adriaen Dortsman. Dit betekent dat de zuilenwand in Gunterstein een zeer zeldzaam voorbeeld is van een nog bestaande zeventiende-eeuwse alkoofwand in Nederland.⁷¹

Naast de voorgaande alkoofen kan nog op een derde worden gewezen, waarin Dortsman de hand heeft gehad. In de reeds eerder genoemde kraamkamer van het Haagse poppenhuis bevindt zich een zeventiende-eeuwse gemarmeerde alkoofwand (afb. 11).⁷² In het midden hiervan is een met snijwerk versierde, getoogde opening tussen lisenen, waarnaast zich aan elke zijkant een deur bevindt met hierboven een schildering van een vaas. Een dergelijke alkoof is stilistisch zeer goed rond 1680 te dateren, zodat Dortsman voor het ontwerp in aanmerking kan komen.⁷³ Het strakke architectonische kader en de detaillering van de wand, gevoegd bij het feit dat andere interieuronderdelen van de poppenhuizen zeer waarschijnlijk door Dortsman zijn ontworpen, leiden tot de conclusie dat hetzelfde voor deze wand zal gelden. Indien deze veronderstelling juist is, dan valt op te maken dat Dortsman in zijn latere werk het monumentale gebaar van een alkoof weet uit te buiten, in tegenstelling tot het minder geslaagde ontwerp van het Sixhuis. Het lijkt alsof de Franse voorbeelden, zoals onder andere afgebeeld in Jean Le Pautres *Alcoves*, beter worden gevolgd. Zo is het schema van een architectonisch kader met in het midden een gedrukte boog hier diverse keren terug te vinden. Het strakke en academische van Dortsman vroegere werken lijkt in het poppenhuis iets te zijn verzacht, aangezien er meer ruimte is voor ornament.

Opvallend is hoe de indeling en de detaillering van de alkoofwand bijna letterlijk terugkomen in de kastenwand van de keuken van het Haagse poppenhuis. De wand, die in drieën wordt gedeeld door twee lisenen, stamt eveneens uit een poppenhuis van Cornelia van der Gon.⁷⁴ Het middelste deel wordt ingenomen door een keukenkast, de zijkanten door een deur met hierboven een geschilderde buste. De kastdeuren zijn gevuld met een groot glasvenster, gelijk de keukenkast op de ontwerptekeningen voor het huis van Six. Zelfs in de keuken worden meerdere elementen in een architectonische en monumentale wand gevat.

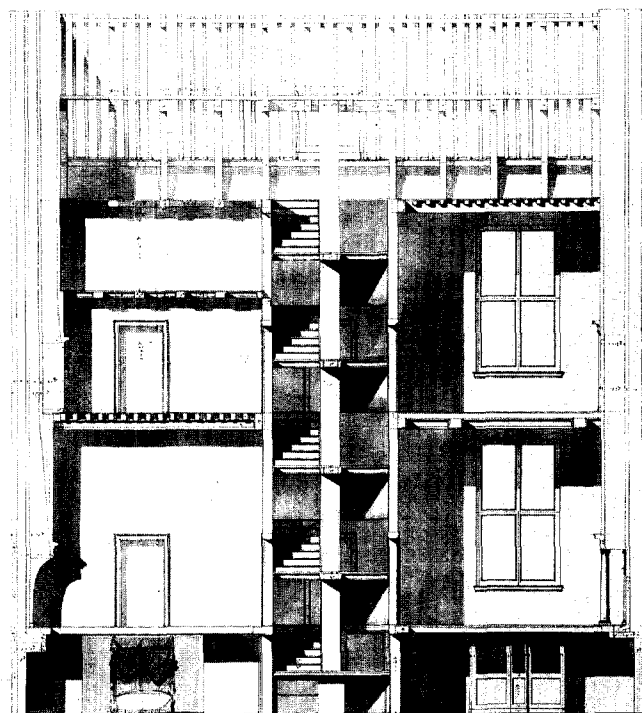
De nis in de boekenkamer

In de boekenkamer is een diepe nis getekend tussen twee diepe kasten met deuren (afb. 9). De nis is 6 voet breed en 3 voet $4\frac{1}{5}$ duim diep en ongeveer $7\frac{1}{2}$ voet hoog (binnenmaat) en

wordt geaccentueerd door een hierboven geplaatste ondiepe nis, zodat deze anders niet 'verdrinkt' tussen de twee kastdeuren. De diepe nis lijkt te zijn gecreëerd om datgene dat erin zou worden geplaatst, nadruk te geven. De functie is echter onduidelijk. Het is niet waarschijnlijk dat het hier een schouw betreft. Een schouw met een binnenmaat van $7\frac{1}{2}$ Amsterdamse voet (2,12 m) is weliswaar hoog maar niet onmogelijk; Dortsman zou in 1681 een landhuisje voor Jan Six een schouw met vergelijkbare hoogte ontwerpen ($6\frac{1}{2}$ Rijnlandse voet = 2,04 m). Het benodigde stenen gewelfje onder de vuurplaats van een schouw ontbreekt echter. Deze nis is zo ver van de muur geplaatst en zo diep dat het moeilijk zal zijn een dergelijk gewelf aan te brengen.

Het is evenmin waarschijnlijk dat de nis gediend heeft als een ondiepe alkoofnis, omdat zij hiervoor te klein is. Op zich is het mogelijk dat de nis plaats bood aan een ruststoel of een rustbank.⁷⁵ Het is echter vreemd dat Dortsman deze functie op de tekeningen niet heeft aangegeven, wat hij normaliter wel doet.

Een laatste optie is een bestemming als boekennis. Mogelijk heeft Dortsman een speciale nis voor boeken en handschriften willen maken. Six was immers een geleterd man met grote interesse in literatuur. Een bijkomend voordeel van de nis was dat de boeken beschermd zouden worden tegen de zon: de boekenkamer was namelijk op het zuiden gelegen.

Afb. 12. Adriaen Dortsman, doorsnede over de breedte van het Sixhuis met linksonder de alkoof, PK 3110 (Prentenkabinet Leiden).

Het uitgevoerde huis

De indeling van het uitgevoerde huis lijkt grotendeels te zijn gebaseerd op de indeling zoals de tekeningen deze weergeven. De veranderingen zijn te reconstrueren uit een drietal bronnen. De eerste is het huis zelf, de tweede is de inventaris van het huis uit 1709, opgemaakt na de dood van Margaretha Tulp, de echtgenote van Jan Six.⁷⁶ De derde bestaat uit de grondpapieren en enige door Six geschreven aantekeningen.⁷⁷

De indeling van de bel-etage was ongewijzigd overgenomen van het ontwerp; links was de grote zaal gesitueerd, in het midden het voorhuis met hierachter de trap en rechts het een grotere en een kleinere kamer. De grote zaal wordt in de inventaris eerst als de blauwe zaal aangeduid en later als konstzaal en konstkamer. Deze ruimte moet bestemd zijn geweest voor de kunst- en rareitencollectie van Jan Six. Ondanks het feit dat de schilderijencollectie in 1703 grotendeels was verkocht, noemt de inventaris het aantal van 18 schilderijen, waaronder het portret van Jan Six door Rembrandt. Verder was een hoeveelheid penningen in de kamer aanwezig. Deze blauwe zaal was de belangrijkste ruimte van het huis, niet alleen vanwege de grootte, maar eveneens door de gebruikte kleur. Blauw duidde tot 1724 op rijkdom, omdat de produktie van de kleur kostbaar was. Deze werd verkregen door de halfedelsteen lapis lazuli te vermalen.⁷⁸ Aangezien de inventaris verder geen blauwe voorwerpen of stoffen vermeldt, moet worden aangenomen dat de kleur blauw aangebracht was op betimmeringen of dat bespanningen met blauwe stof in de kamer aanwezig waren. Een werk toegeschreven aan Van Dijk en Rubens was als schoorsteenstuk toegepast, wat ook wel iets wil zeggen over de rijkdom van de kamer.⁷⁹

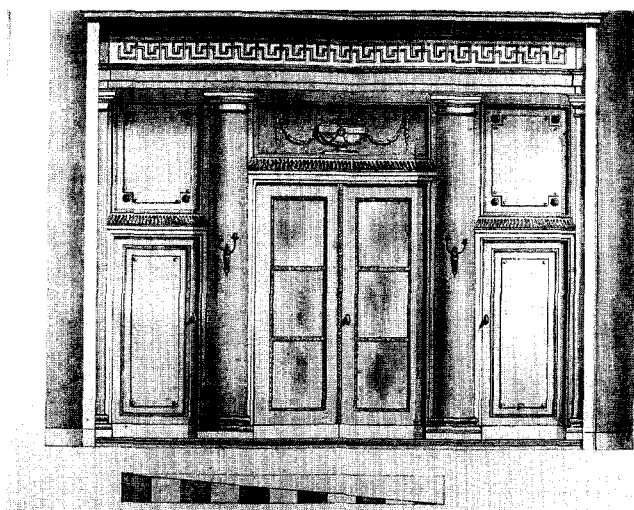
De inventaris benoemt het salet, rechtsvoor, als de witte zaal of de grote zijkamer. Naast 9 schilderijen worden onder

andere twee spiegels en 14 met tapijt beklede stoelen aangeduid. Deze kamer zal eveneens een representatieve functie hebben gehad. Wat op de tekeningen wordt aangeduid als dagelijkse kamer, rechtsachter, wordt in de inventaris zowel slaapkamer als eetkamer genoemd. Ten tijde van de inventaris waren de beide functies gecombineerd in deze kamer: er is een ledikant aanwezig en een grote hoeveelheid linnengoed, naast de benodigdheden voor het eten zoals een tafel, stoelen (acht in getal), servetten, tafellakens en zilver en porseleinen eetgerei. In de zeventiende eeuw kende men geen aparte kamer die exclusief voor het eten werd gebruikt. De kamer waar gegeten werd diende eveneens andere functies. De kamer waar onder meer het meubilair stond nodig voor de maaltijd (zoals buffetkasten) werd als eetkamer gebruikt.⁸⁰ In dit geval werd de kamer ook gebruikt als slaapkamer. De overheersende kleur in de kamer was rood, aangezien het bed behangen was met rode stof, de tafel van een rood kleed voorzien was en het glasgordijn in rode stof was uitgevoerd.

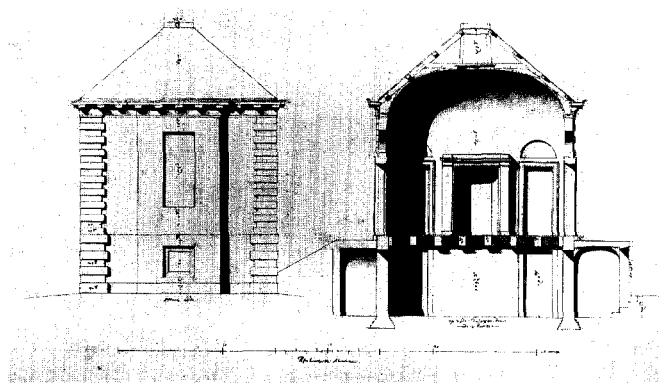
Op de verdieping is één belangrijke verandering doorgevoerd. De indeling van de bel-etage is hier overgenomen met een klein kabinet boven het voorhuis en een kamer boven het salet in plaats van één groot vertrek zoals op de ontwerptekening staat aangegeven. Hierdoor krijgt de verdieping dezelfde plattegrond als de bel-etage; de ruimte van het voorhuis op de bel-etage wordt op de verdieping ingenomen door een kamer.⁸¹ Het kabinet lijkt als meisjeskamer te zijn gebruikt. Hierin bevond zich een bedstede, dienende als slaapplek voor de dienstmeisjes.⁸² De kamer diende als boekenkamer: hier was de hogelijk gewaardeerde boeken- en handschriftencollectie van Six gehuisvest. Verder waren in de kamer een ledikant, twee tafels en zestien stoelen opgesteld. De vaste kasten zoals die op de tekening staan ingetekend, komen niet voor in de inventaris en zullen niet uitgevoerd zijn geweest. De zaal aan de linkerzijde van het huis wordt in de inventaris de kamer boven de blauwe zaal genoemd. Hier was een staatsbed met bijbehorende attributen geplaatst: een ledikant met een blauw behangsel, een waardevol zilveren lampet met een kan en kostbaar linnengoed. Verder wordt het rijke karakter van de kamer benadrukt door twee zilveren gueridons, een zilveren drinkschaal en ander zilver gebruiksgoed. De kamer achter de boekenkamer heet in de inventaris achterkamertje; in deze kamer stond een buiten gebruik geraakt ledikant.⁸³ De insteekkamer die volgens de tekeningen boven het achterkamertje was gedacht, is niet op de inventaris terug te vinden. Deze insteek is of niet uitgevoerd of voor 1709, de datum van de inventaris, verwijderd.

De kap is waarschijnlijk niet uitgevoerd zoals op het voorontwerp staat aangegeven. Door het hoger optrekken van de voorgevel is de kap wat lager geworden, waardoor het geheel drie zadeldaken kreeg in plaats van twee. De inventaris noemt in elk geval drie zolders en drie vlieringen.⁸⁴ Hier werd naast turf niet in gebruik zijnde zaken bewaard. Noemenswaardig zijn een oud ledikant, twee globes, een clavecimbel en een houten modelletje van een huis, mogelijk een model voor het Sixhuis.

Het souterrain wijkt het meeste af ten opzichte van de te-

Afb. 13. Ontwerp voor de aanpassing van de alkoofwand in Gunterstein, laatste kwart achttiende eeuw. De pilasters, de zuilen en de kroonlijst dateren uit 1680-1681 (Huisarchief Gunterstein, Breukelen).

Afb. 14. Adriaen Dortsman, zijgevel en doorsnede van het landhuis te Wimmenum, PK 3119 (Prentenkabinet Leiden).

keningen. Uit aantekeningen van Jan Six betreffende regenbakken en schoorstenen is op te maken dat de keuken in het oosten van het huis lag en niet zoals op de tekening staat aangegeven in het westen.⁸⁵ Uit de inventaris is verder op te maken dat de marmeren kamer, een provisiekamer, de kinderkamer en een comptoir in het souterrain waren ondergebracht. Waarschijnlijk lag de kinderkamer linksvoor op de plattegrond en de marmeren kamer hierachter. In de kinderkamer waren een ledikant, een bedstee en een boekenkast geplaatst. Over een alkoof wordt in de inventaris niet gesproken. In de marmeren kamer was een wieg en een bedstee, naast een aardige hoeveelheid kostbaar linnengoed. Doordat het souterrain een eigen ingang kreeg, kon de provisiekamer niet meer de ruimte onder het voorhuis innemen. Deze ruimte was nu bestemd voor de gang in het souterrain. Rechtsachter moet de keuken gelegen hebben, waardoor de overblijvende ruimte voor het comptoir rechtsvoor moet hebben gelegen. Het huis beschikte verder over een kelder, waarin de kelder, de bierkelder en de knechtskamer waren gesitueerd.

Overige contacten tussen Jan Six en Adriaen Dortsman

Het contact tussen Six en Dortsman moet vrij goed zijn geweest. Dit blijkt niet alleen uit het hierboven behandelde woonhuis, maar ook uit de vijf projecten die Dortsman in 1666 en 1667 voor de *Doos van Pandora* heeft vervaardigd, het persoonlijke kunstboek van Six.⁸⁶ Verder heeft Dortsman twee andere gebouwen voor Six ontworpen die beide niet zijn uitgevoerd. Het eerste is een ontwerp voor een landhuis te Wimmenum, het tweede een schetsontwerp voor een rechthuis. Tot slot heeft Six een rol gespeeld bij de totstandkoming van het huizenblok Herengracht 621-629/Amstel 208-212.

*Het landhuis te Wimmenum*⁸⁷

Zoals reeds vermeld kocht Jan Six in 1666 de heerlijkheid van Vromade, in 1679 gevolgd door de heerlijkheid Wimmenum.⁸⁸ Voor zijn heerlijkheid in Wimmenum vroeg hij Dortsman een ontwerp te maken voor een landhuisje. Het be-

waard gebleven ontwerp bestaat uit een set van vijf bladen, waarop twee plattegronden, drie opstanden en twee doorsneden zijn afgebeeld. De plattegrond van de hoofdverdieping is februari 1681 gedateerd.⁸⁹ Ondanks het feit dat het landhuisje niet gebouwd is, moet het wel de bedoeling zijn geweest. De tekeningen lijken bedoeld als bestektekeningen, die alle nodige informatie geven voor de bouw: alle maten van het huisje zijn in Rijnlandse voeten ingeschreven of af te leiden van andere maten. Het huisje had 35 voet breed, 25 voet 10³/₄ duim hoog (gevelhoogte 18 voet 9³/₄ duim) en 18¹/₃ voet diep (zonder de trappen) moeten worden.

Van het ontwerp is ook een schets bewaard. De schets is zeer onzorgvuldig getekend en geeft de indruk getekend zijn door een minder in de tekenkunst geoefend persoon. Het betreft hier niet zoals eerder verondersteld een door Dortsman getekende voorstudie⁹⁰, maar een kopie van Dortsman's tekeningen door Jan Six. Het handschrift op de tekening is namelijk zeker niet van Dortsman en lijkt sterk op dat van Six. De maataanduidingen en opschriften op de schets staan op precies dezelfde plaatsen als in de originelen, wat op het direct kopiëren van de originelen wijst.

De plattegrond van de hoofdverdieping bestaat uit een vierkante middenzaal, waarnaast ter linker- en rechterzijde kleine ruimten zijn gegroepeerd. De zaal die een houten spiegelgewelf heeft, is 17 bij 17 voet in oppervlakte en heeft een hoogte van 15 voet 10 duim.⁹¹ In deze zaal is een imposant hoge schouw tussen twee deuren geplaatst (afb. 14). Linksvoor is een kleine sanitaire ruimte, achter een slaapkamer met een hoekschouw. Rechtsvoor is een spiltrap, hierachter een tweede slaapkamer gesitueerd. Het onderhuis heeft dezelfde indeling: de keuken centraal, twee kamers met elk een bedstede en rechts achter de trap een provisiekelder en een boerenkelder. Het zolderdeel rechts van de zaal is waarschijnlijk bedoeld geweest voor opslag.⁹²

De voorgevel heeft een hoog basement.⁹³ Een dubbele stoep leidt naar de ingang die zich in het midden van de gevel bevindt. Naast de deur zijn aan beide kanten twee kloostervensters, waarbij de onderzijde luiken heeft. De gevel heeft een verkorte kroonlijst en wordt aan de zijkanten begrensd door geblokte hoeklisenen. Het gebouw wordt gedekt door een schilddak. Door de aanwezigheid van deze laatst genoemde kenmerken is het exterieur verwant aan het Walenweeshuis.

Uit de geringe afmetingen van het landhuis in combinatie met de functies van de ruimten is af te leiden dat het niet bedoeld kan zijn geweest voor langdurige bewoning. Het gaat meer om een feestzaal met enige kleine ruimten, waar de heer eventueel een paar dagen kon verblijven. Het huis biedt niet de mogelijkheid gasten onder te brengen: hiervoor zijn eenvoudigweg geen kamers beschikbaar of geschikt.

Het rechthuis (te Wimmenum?)

In de collectie Six wordt een ongesigneerd en ongedateerd blad met een ontwerp voor een rechthuis bewaard, dat aan Dortsman kan worden toegeschreven (afb. 15). Op het blad is op een schetsmatige manier een plattegrond (begane grond)

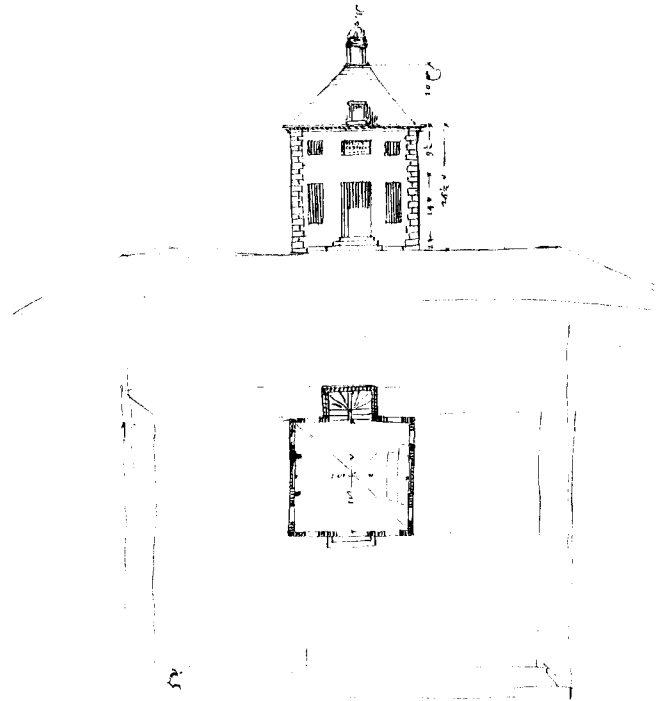
en een opstand van de voorgevel getekend. De toeschrijving van de tekeningen aan Dortsman berust op drie gronden. Ten eerste komt de architectuur sterk overeen met overig Dortsman-werk; ten tweede vertonen de manier van tekenen en schrijven grote overeenkomsten met de overige tekeningen van Dortsman en ten derde bevond de tekening zich tot voor kort in de collectie van een Six van Wimmenum.⁹⁴

Het rechthuis heeft een vierkante plattegrond met een rechthoekige uitbouw aan de achterzijde, waarin zich de trap bevindt. De belangrijkste verdieping, de begane grond, bestaat uit één ruimte van 18 bij 18 voet.⁹⁵ De schouw is aan de linkerzijde aangebracht. De voorgevel van het rechthuis heeft een rechthoekig bouwlichaam met een hoogte van 25½ voet. Hierop is een tentdak van 10 voet hoog getekend, bekroond door een koepeltorentje. De gevel, die aan de zijanten met natuursteenblokken of geblokte hoeklisenen is uitgevoerd, bestaat uit drie traveeën met een ingang in de bredere centrale travee. Boven deze travee bevindt zich een dakkapel.

De ingeschreven maten corresponderen niet met de verhoudingen van de schets. De oorzaak van deze discrepantie is waarschijnlijk de volgende. Bij het tekenen nam Dortsman de vorm van een kubus als uitgangspunt. De maat van de zaal plus de muren bepaalde de zijde van de kubus, wat ongeveer op 20 voet uitkomt. De hoogte van de twee verdiepingen samen moet 18 voet zijn, 20 voet min twee voet van het basement. Toen Dortsman echter het geheel had getekend, moet hij tot de ontdekking zijn gekomen, dat een hoogte van 18 (Rijnlandse) voet (5,65m) in dit geval te laag was voor twee bouwlagen.⁹⁶ Dit verklaart het bijschrijven van de maten en het afwijken van de maten ten opzichte van de schaal. De ingeschreven maten voor de hoogte van de begane grond en de verdieping erboven zijn respectievelijk 14½ voet (4,55 m) en 9½ voet (2,98 m), wat zeer acceptabele hoogten zijn voor een rechtszaal en een willekeurige verdieping daarboven.

Het rechthuis was bedoeld voor één van de beide heerlijkheden van Six, Vromade of Wimmenum. Een heer genoot bepaalde rechten, die verband hielden met belastingen en rechtspraak.⁹⁷ Voor dit laatste kan Six behoefte hebben gevoeld aan een rechthuis. Het rechthuis zou niet alleen gelden als plaats van recht, maar tegelijkertijd een soort uitdrukking van de macht van de heer zijn. Wimmenum is waarschijnlijker dan Vromade, omdat Wimmenum groter en belangrijker was dan Vromade. Daarbij werd de tekening tot voor kort bewaard in de collectie van de jhr. J.P. Six van Wimmenum. Omdat Wimmenum vanaf 1679 in het bezit was van Jan Six, moet de tekening gedateerd worden rond 1680. Een soortgelijk rechthuis bevindt zich in Nieuwpoort, dat in 1697 door een zekere Van der Willigh is ontworpen, die opzichter was van de fortificatiewerken van Holland en Westfriesland. Nieuwpoort heeft eveneens een verbrede middentravee, een dakkapel en een bekroond torentje.⁹⁸

Voor zover bekend is het rechthuis niet uitgevoerd. Het is niet te zeggen of het ooit de bedoeling is geweest dit project uit te voeren, aangezien het een schets betreft en niet de uitgewerkte (bestek-)tekeningen.

Afb. 15. Adriaen Dortsman (toegeschreven), opstand en plattegrond van het rechthuis (Collectie Six, Amsterdam).

Het huizenblok Herengracht 621-629/Amstel 208-212⁹⁹

Six liet niet alleen voor zichzelf bouwen, maar investeerde ook een deel van zijn kapitaal in andere bouwondernemingen. Van Eeghen veronderstelt dat Six actief deel heeft genomen aan de bouw van het blok Herengracht 621-629/Amstel 208-212 in samenwerking met Adriaen Dortsman, die het ontwerp hiervoor heeft geleverd.¹⁰⁰ Dit was het huizenblok op de noordelijke hoek van de Herengracht en de Amstel, waarvan nu slechts Herengracht 623 en Amstel 208-210 resten.¹⁰¹ Bij nadere bestudering van de feiten blijkt echter dat Six een passieve rol heeft gespeeld bij de totstandkoming van het blok.

De acht huizen van het blok hadden alle dezelfde architectuur, waardoor het blok de indruk gaf van één geheel in plaats van losse huizen (afb. 1).¹⁰²

Deze eenheid in architectuur werd bereikt door de gevels te voorzien van zandstenen gevels met doorlopende rusticabanden. Ook de Dorische kroonlijst liep door over het gehele blok. Elk huis afzonderlijk had drie traveeën. De huizen, ieder met twee verdiepingen en een attiek, hadden elk een eigen dwarskap. Doordat de vensters smal en de muurdammen relatief breed waren, kreeg het blok een gesloten en monumentaal karakter. Aan de Herengracht had het blok een accent in de vorm van een balkon op het middelste huis, Herengracht 625 (afb. 16).¹⁰³ Onder het balkon bevond zich het *chronosticum* *o qVld aMoenIVs est solVtIs cVris* (O wat is lieflijker dan verdreven zorgen), wat het jaartal 1674 ople-

vert. Dortsman heeft hier zelf gewoond, hetgeen ook in de decoratie tot uiting komt.¹⁰⁴ Aan de voorzijde is een reliëf aangebracht met een liggende vrouw (Leda? de Amstel?) en een zwaan. Aan de onderzijde is het monogram van Dortsman aangebracht, samengesteld uit een passer, een tekenhaak en twee gradenbogen en schietlodens. Interessant is ook een 'tekening' van een lijstprofiel, ingekrast in de zandsteen. Op de schorende wanden die het balkon dragen, is het monogram twee keer herhaald. Het is samengesteld uit de letters A, D en V (de V staat voor Vlissingen). Het balkon moet dan ook gezien worden als een monumentaal uithangbord voor de in dat huis wonende architect.

Dortsman moet de initiatiefnemer tot de bouw van het blok zijn geweest. Dit blijkt uit het feit dat bijna alle huizen na de voltooiing in zijn bezit komen.¹⁰⁵ Alleen Herengracht 627 en Amstel 212 worden aan de metselaar en steenkoper Jan Willemse Krabbendam toebedeeld. Het is goed denkbaar dat de panden als betaling voor het metselwerk hebben gediend. Dezelfde Krabbendam had ook het metselwerk verricht voor het Sixhuis. Mogelijk is het idee om een dergelijk huizenblok op te richten een samenwerkingsverband geweest tussen Dortsman en Krabbendam.

De rol van Six in de bouwonderneming is te beschrijven als financier: door het verstrekken van de twee leningen stelt de hij Dortsman in staat zijn bouwplannen uit te voeren. De leningen van Six moeten worden gezien als beleggingen. Het was in die tijd absoluut niet ongebruikelijk om een gedeelte van het kapitaal te beleggen in onroerend goed.¹⁰⁶ Op vergelijkbare wijze leende Six geld uit aan Frans van Dalen, een timmerman die elders in de stad erven kocht en daarna bebouwde.¹⁰⁷ Dat deze leningen niet iets bijzonders waren in de zeventiende eeuw, blijkt uit het feit dat voornoemde Frans van Dalen niet alleen van Six geld leende, maar ook van andere vooraanstaande burgers zoals Pieter de Graeff en Lambert Witsen.

Het feit alleen dat Six geld heeft uitgeleend, betekent niet direct dat hij ook actief deel heeft genomen aan de planning van de bouw. Uit de feiten blijkt ook niet dat Six een aandeel in de bouwonderneming had. De twee genoemde leningen van Six aan Dortsman worden namelijk na de dood van Dortsman geheel voldaan. Dortsman moet dus geheel verantwoordelijk zijn geweest voor de bouw en het risico moeten hebben dragen voor een eventuele mislukking van het project. In dit laatste geval zou Six volkomen buiten schot zijn gebleven: hij droeg geen enkel risico met betrekking tot de bouw.

Van een geheel andere aard was de relatie tussen Gijsbert Dommer en Adriaen Dortsman. Dommer was een rijke, rooms-katholieke koopman en wilde een groot huis laten bouwen aan de Amstel. Omdat hij de erven aan de Amstel te ondiep vond, kocht hij de erven aan de Herengracht, met het doel deze erven in te korten zodat de tuin van Amstel 216 achter deze huizen kon worden verlengd. Op de verkleinde erven aan de Herengracht liet hij huizen bouwen naar ontwerp van Dortsman, nu de nummers 588-596.¹⁰⁸ Deze huizen werden in dezelfde stijl opgetrokken als het huizenblok Herengracht 621-629/Amstel 208-212, maar in een sobere uit-

voering. Zo werd baksteen gebruikt in plaats van natuursteen en ook de kroonlijst was eenvoudiger gedetailleerd. De architectuur van het blok vormde een nog grotere eenheid dan het blok Herengracht/Amstel omdat de aparte dwarskappen hier vervangen waren door één langskap over alle huizen.

In dit geval is het ook niet juist te spreken over een samenwerkingsverband, waarin Dommer en Dortsman zouden zijn vertegenwoordigd. Dommer heeft aan Dortsman de opdracht gegeven een huizenblok te ontwerpen. Dortsman zelf had geen financieel belang in dit project. Van samenwerking als gelijke partners kan daarom niet gesproken worden.

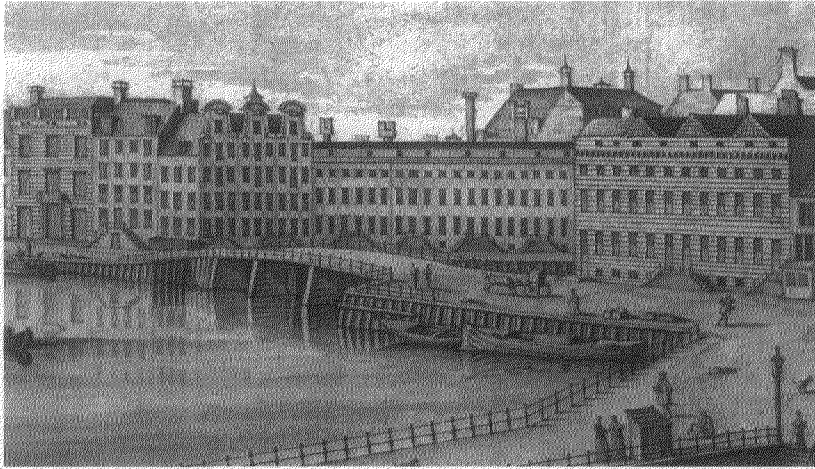
Het verschil tussen de beide projecten is duidelijk. In het eerste geval (Herengracht 621-629/Amstel 208-212) bouwt Dortsman zelfstandig een huizenblok. Six fungeert als geldschietster, niet als partner in de bouw. Het andere blok (Herengracht 588-596) is in opdracht van Dommer gebouwd. Dortsman fungeert als de uitvoerder van Dommers plannen en is in dit geval ondergeschikt aan de wensen van de opdrachtgever. De verschillende projecten hebben voor het uiteindelijke resultaat gezorgd dat de architectuur op het ontmoetingspunt van de Herengracht met de Amstel gedomineerd werd door het werk van de architect Adriaen Dortsman (afb. 17). Onwillekeurig komt de gedachte op, dat de blik van Jan Goeree op deze plek in Amsterdam was gericht, toen hij schreef:

Op den Bouwmeester Dorsman

*Zwigt Rome, Rome zwygt;
Staakt, Vrankryk, staakt Uw bogen,
Hier treedt hy voor Uw ogen,*

Afb. 16. Balkon van Herengracht 625, tegenwoordig Rijksmuseum Amsterdam (Foto auteur)

Afb. 17. Jan van Call, *Gezicht op de Amstel in Amsterdam, 1689*. Links Amstel 216, rechts Amstel 208-212 en midden Herengracht 588-596 (Uit: *Vier eeuwen Herengracht*, p.619)

*Door wien dat Amsteldam voor U ter Starren stygt;
Stof vry verwaten op een tal van Pronk-gebouwen,
Dat roemen staat U vry,
Maar wendt U naar het Y,
Daar zal me u ryen van Paleyzen doen beschouwen,
Door Dorsmans schrand'ren Geest geklonken uyt Arduyn:
Zo Bouwkonst lauw'ren past, men vlechte om deze kruyn.
Anders
Dit 's Dorsman, Amstelaers, ziet, ziet met eerbied
't weezen,
Gy kunt de Bouwkonst uyt zyn schrand'er aanzigt leezen,
Hy heeft Romens pracht in Uwen wal hersticht.¹⁰⁹*

Conclusie

Adriaen Dortsman en Jan Six hebben een nauwe relatie onderhouden. Dit blijkt niet alleen uit het woonhuis dat Six van 1667-1669 laat bouwen, maar ook uit het rechthuis en het landhuis te Wimmenum. Six' interesse in de bouwkunst komt niet alleen naar voor in de opdrachten, maar ook in de ingreep in het toenmalige stadhuis van Amsterdam, in zijn boekenbezit en in zijn eigenhandige schetsje van het landhuis te Wimmenum.

Uit de bewaard gebleven tekeningen van een voorontwerp van het Sixhuis uit 1666 is veel informatie te verzamelen omtrent indeling en inrichting van een huis zoals Dortsman deze in eerste instantie heeft voorgestaan. Dorsmans vernieuwen-de exterieurs blijken geen vernieuwing van het interieur tot gevolg te hebben. De indeling van het Sixhuis heeft zich laten leiden door de tradities en bouwgewoonten van die tijd; met name met het juist voltooide en zeer prestigieuze Trippenhuis (1662) naar ontwerp van Justus Vingboons lijkt aansluiting te zijn gezocht. Dit blijkt onder andere uit de plattegrond van de bel-etage en uit de toepassing van een alkoof. Ook in de detaillering van interieurelementen blijft Dortsman binnen de traditie van zijn tijd: indien mogelijk past hij de in de mode zijnde elementen toe.

De vergelijking van het interieur van het Sixhuis met andere Dorsman-interieurs laat bepaalde voorkeuren zien: de toe-

passing in het voorhuis of de gang van een rond- gesloten nis rond of boven een deur, gevolgd door een rondnis, de schouw met schorende wangen en indien mogelijk een alkoof. Van de alkoofen mag het exemplaar in Gunterstein wel als de meest monumentale worden beschouwd.

Deze vaste elementen komen ook terug in de poppenhuizen van Sara Rothé, die interieurs bevatten van poppenhuizen van Cornelia van der Gon, de huishoudster van Dortsman. Het is meer dan waarschijnlijk dat onderdelen hiervan door Dortsman zijn ontworpen, wat een belangrijke, nieuwe bron oplevert voor Dortsman-interieurs daterend van ongeveer 1680. In de latere en rijker uitgevoerde binnenhuis-ontwerpen probeert Dortsman gehele ruimtes gestalte te geven in plaats van slechts onderdelen daarvan. In het Sixhuis en het Walenweeshuis zijn slechts de schouwen naar ontwerp van Dortsman, waarbij de boezem onbewerkt wordt gelaten, terwijl de latere werken zoals Gunterstein en twee interieurs van het Haagse poppenhuis een meer omvattend interieurbeeld laten zien. De boezem wordt bij het schouwontwerp betrokken, naast het feit dat hele wanden door Dortsman worden vormgegeven zoals uit de alkoof- en keukenwand in de poppenhuizen blijkt.

Bijlage I

De tekeningen van Adriaen Dortsman

Het Sixhuis

- PK 3101: *de Heer Joan Six en Heijgrondt van zijn huijs* (Funderingplan.) Pen in bruin, 550 x 416 mm.
- PK 3102: *de Heer Joan Six en keldergrondt* (Plattegrond van het souterrain.) Pen in bruin, grijs gewassen, 550 x 418 mm.
- PK 3103: *grondt aende eerste stagie* (Plattegrond van de bel-etage.) Pen in bruin, grijs gewassen, 550 x 414 mm. Gesigneerd (A. Dortsman) en gedateerd (In feb 1666)
- PK 3104: *grondt aende tweede stagie* (Plattegrond van de verdieping.) Pen in bruin, grijs gewassen, 550 x 417 mm.
- PK 3105: *de Heer Joan Six en voorgevel van zijn huijs* (Opstand voorgevel.) Pen in bruin, grijs gewassen, 525 x 420 mm. Gesigneerd (A. Dortsman) en gedateerd (In feb 1666)
- PK 3106: *gesicht van voor deurgessneeden* (Doorsnede over de breedte van het huis genomen direct achter de voorgevel met zicht op binnenzijde achtergevel.) Pen in bruin, grijs gewassen, 550 x 418 mm.
- PK 3107: *proffijl vant voorhuijs* (Doorsnede over de diepte van het huis over het midden van het voorhuis genomen met zicht naar links.) Pen in bruin, grijs gewassen, 549 x 417 mm.

- PK 3108: *proffijl inde Groote Sael deur gesneden* (Aan de linkerkant van het huis genomen doorsnede over de diepte met zicht naar links.) Pen in bruin, grijs gewassen. 550 x 417 mm.
- PK 3109: *proffijl vande zijde aent salett ende dagelijxe kamer* (Aan de rechterkant van het huis genomen doorsnede over de diepte met zicht naar rechts.) Pen in bruin, grijs gewassen. 550 x 418 mm.
- PK 3110: *gesicht van achter deurgesneden* (Doorsnede over de breedte van het huis genomen ter hoogte van het trappenhuis met zicht op binnenzijde voorgevel.) Pen in bruin, grijs gewassen. 548 x 418 mm.
- PK 3111: *de Heer Joan Six en achtergevel* (Opstand achtergevel.) Pen in bruin, grijs gewassen. 548 x 421 mm.
- PK 3112: *de Heer Joan Six en de vloer int voorhuijs, met de twee portalen van wit marmar en blauwe bande en Beneden inde kooike en kinderkamer en de deurgangh tusschen beijde van witte en blauwe backe* (Ontwerpen voor vloeren in het souterrain en op de bel-etage. Backe betekent hier waarschijnlijk plaveien.) Pen in bruin, grijs gewassen. 549 x 414 mm.

Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden, voorheen in de collectie Bodel Nijenhuis.¹¹⁰ PK 3100 is een later toegevoegd titelblad. Alle bladen zijn voorzien van twee watermerken (Franse lelie in gekroond schild, met daaronder huismerk en de letters *WR*; Kruis met hieronder de letters *IHS* en *PB*).¹¹¹ De PK nummers zijn de inventarisnummers van het prentenkabinet. Dortsman's benamingen van de tekeningen zijn cursief geschreven en gelijk na het inventarisnummer geplaatst. Datgene dat tussen haken staat is een verduidelijking of een nadere precisering van wat er op de tekening is afgebeeld.

Het landhuis voor Jan Six

- PK 3114 *bovenhuijs* (Plattegrond hoofdverdieping.) Pen in bruin, grijs gewassen. 204 x 321 mm. Gesigneerd (A. Dortsman) en gedateerd (feb 1681).
- PK 3115 *ondergront* (Plattegrond souterrain.) Pen in bruin, grijs gewassen. 203 x 321 mm.
- PK 3116 *voorgevell* (Opstand voorgevel.) Pen in bruin, grijs gewassen. 197 x 320 mm.
- PK 3117 *achtergevel* (Opstand achtergevel.) Pen in bruin, grijs gewassen. 204 x 321 mm.
- PK 3118 *van voor deurgesneden* (Doorsnede achter de voorgevel genomen met opstand binnenzijde achtergevel.) Pen in bruin, grijs gewassen. 202 x 321 mm.
- PK 3119 *Op de linkertekening noortzijde* (Opstand (rechter)zijgevel.) *Op de rechtertekening op zijde deurgesneden aende schoorsteen* (Doorsnede over het midden van het huis met zicht naar de rechterkant van het huis.) Pen in bruin, grijs gewassen. 203 x 321 mm.

Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden, voorheen de collectie Bodel Nijenhuis. Alle maten zijn aangegeven in Rijnslandse voeten. Nummer PK 3113 is een later toegevoegd titelblad; ook hier is het handschrift niet van Dortsman.¹¹² De tekeningen 3115, 3116, 3118 en 3119 hebben een watermerk (staande leeuw in wapenschild in gekroonde dubbele cirkel).

Rechthuis

Pen in bruin, 316 x 413mm. Collectie Six, Amsterdam, voorheen collectie J.P. Six van Wimmemum.

Overige Dortsman-tekeningen betreffende gebouwen

- *Puie tot het huijs van zijn Hoocheijt tot Vlissinge*. Eén plattegrond en twee opstanden. Pen in bruin, grijs gewassen. Gesigneerd (A. Dortsman) en gedateerd (in desemb. 1663). Rijksarchief Zeeland,

Zelandia Illustrata, II, inv.nr.1256

- Zeven bladen met ontwerpen voor twee poorten, twee landhuizen en een kerk. Pen in bruin, grijs gewassen. Collectie Six, Amsterdam, Doos van Pandora.
 1. Stadspoort, twee bladen. Plattegrond en twee opstanden. Gesigneerd (A. Dortsman) en gedateerd (in april MVI^cLXVI).
 2. Landhuis, twee bladen. Plattegrond, opstand en doorsnede. Gesigneerd (A. Dortsman) en gedateerd (in april 1666).
 3. Kerk, één blad. Plattegrond, opstand en doorsnede. Gesigneerd (A. Dortsman) en gedateerd (in mei 1666).
 4. Stadspoort. Plattegrond en twee opstanden. Gesigneerd (A. Dortsman) en gedateerd (in augus. 1667).
 5. Landhuis. Plattegrond, opstand en doorsnede. Gesigneerd (Adriaen Dortsman) en gedateerd (in augus. 1667).
- Achtien bladen met ontwerpen voor kerken en landhuizen. Rond 1666. Collectie rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.¹¹³
- Uitbreidingsplan voor de Beurs in Amsterdam. Pen in bruin, grijs gewassen. Gesigneerd (A. Dortsman) en gedateerd (in mei 1671). Gemeentearchief Amsterdam, Atlas, O.B.pl, tek.5.
- Ontwerp voor een gebouw. Eén opstand en twee plattegronden. Pen in grijs, grijsblauw gewassen. Gesigneerd (dortsman). Gemeentearchief Leiden, prentenverzameling, inv.nr.32093.

Bijlage II

Bouwrekening van het Sixhuis, opgemaakt door Adriaen Dortsman (kopie berustend in de Collectie Six)

1	aen Hendrick Wouterse par Reeck:	
	aen hem betaelt op R. vant gebouw	f 630.--
	aen hem betaelt op R.	f 1260.--
	aen steen versette aen	
	aen kleynichheden	f 220.10.--
	aen restant van R.	f 800.--
	aen andre steenkopers	f 324.13.--
2	aen Cornelis Buijs par R. in	
	diverse post aen hem betaalt	f 2349. 4. 8
	aen Cornelis Buijs den 11 ^e Juli	f 630.--
	aen dito den 28 novemb tot	
	volle betaling	f 376.--
3	aen Jacob Heij over 86 ¹ / ₄ deelen	f 116. 2.--
	aen Jacob Hendrix	f 254. 8.--
	aen Jan Jacobse Han	f 12.12.--
	aen Cornelis Hendrix 20 v schaele	f 18.--
4	aen Jan Groot Heijbaas par R	f 680. 9.--
5	aen Gerrit de graaver	f 167.11.14
	aen dytto	f 136.--
	[in marge: 'aarde af']	
6	aen verse houtmaste	f 30.14.--
7	voor 210 maste t'stuck tot	f 606. 2.--
8	aen bier	f 47.14.--
9	aen Dirck Wesfelse, Ouwerkerk	f 194. 3. 5
	aen blaer Jacobse Steur	f 300.--
	[in marge: 'wageschot']	
10	aen Dirck Backer	f 76. 5.--
11	aen Andries Franse voor tfondament	
	en andersins	f 63. 0. 8
12	aen loot	f 1016.10.--
13	aen panne	f 182.19.--
14	aen schulpkalck	f 88.10.--
	aen Terke Pieters	f 51.17. 8
15	aen kroege en pannegeldt	f 75.15.--

16	aen Jurian Stofferse opperman overwaker	f 9.---	
17	aen Court Claase steensetter aen Pieter Teunisse [in marge: 'aen goutse steen']	f 1. 1.-- f 23. 7. 4	
		-----	f 10341.6.15
18	aen sant [in marge voor nr.19-21: 'nota over 1/2']	f 105. 3. 8	
19	aen steenkalck in 2 poste	f 822.12.--	
	aen steenkalck	f 353.---	
20	aen kalckdraagers	f 99. 4.--	
21	aen vracht vande kalck	f 204.13.--	
21	aen pachters en schulpkalck	f 271.19.--	
22	aen Andries Franse mr.timmerman aen buyttenwerck	f 1600.--- f 300.---	
23	aen Jan Willemse Krabbendam aen buyttenwerck	f 1600.--- f 300.---	
24	aen Samuel Sartin	f 1190.11. 8	
25	aen marmer en vloeren te kanten	f 668.16.--	
26	aen Dortsman	f 535.10.--	
27	aen De Goyer	f 658. 7.--	
28	aen de glaasemaaker	f 463.18.--	
29	smidtswaaren en cooperslaager	f 2156.---	
30	kleynichheden en schilderen	f 383.14.--	
31	aen houdtkoopers R. aen eijckenhoudt	f 468.12. 8 f 271.17.--	
32	aen hartsteen	f 337.---	
33	aen witte steenties	f 396.---	
		-----	f 12186.17. 8
			f 10341. 6.15
		-----	f 22528. 4. 7
	aen overige kalk	-528. 4. 7	
		-----	f 22000.---

Steenkoper Hendrick Wouterse ontvangt in totaal f 2910.10.--, houtkoper Cornelis Buijs f 3355.4.8, meestertimmerman Andries Franse f 1600.- voor het timmerwerk, f 300.- voor meerwerk en f 63.0.8 voor zijn werkzaamheden aan het fundament; meester metselaar Jan Willemse Krabbendam krijgt f 1600.- betaald vermeerderd met f 300.- voor meerwerk.¹¹⁴ De ronde bedragen van het timmer- en metselwerk wijzen op aangenomen werk. Samuel Sartin (= Sautijn) kreeg f 1190.11.8 betaald voor de levering van het marmer, terwijl aan De Goyer (= Willem de Gooijer) f 658.7.- wordt betaald voor het zagen van het marmer.¹¹⁵

(De bedragen van post 3 doen niet mee in de optelling. De tweede helft van de rekening zou f 13186.17.8 moeten zijn; hier is dus een verschil van f 1000.--.)

Noten

- 1 W. Goeree, *d'Algemeene bouwkunde volgens d'antike en heden-daagse manier*, Amsterdam (bij Wilhelmus Goeree) 1681, p.35
- 2 *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCC-CLXXV*, Den Haag 1875, p.465 (29 maii 1658, Adriaen Dortsman, Vlissingensis. 22, Mat) en p.472 (10 maii 1659, Adrianus Dortsman, Flissinganus. 23, Mat). Volgens deze inschrijvingen moet Dortsman

tussen 29 mei 1635 en 10 mei 1636 geboren zijn.

- 3 F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Bouwkunst*, deel III, Den Haag 1941, p.197. De meest recente publicatie waarin deze gegevens zijn overgenomen is R. Meischke, H.J. Zantkuijl e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam*, Zwolle/Amsterdam 1995, p.69.
- 4 Gemeentearchief Vlissingen (GAV), Gildearchief, kasboeken van het St-Jozefsgilde, inv.nrs. G 68-70.
- 5 P.K. Dommissie, *De ambachtsheerlijkheid van Oud Vlissingen en de wording van het Nieuw Vlissingen*, Middelburg 1910, pp.175,235; H.G. van Grol, 'Het Stedelijk Museum en de Gilden', *Vlissingische Courant*, 70(1932), 31, p.1; GAV, Gildearchief, inv.nr. G 69, foll.28,69v; GAV, Begraafregister van de Nederduytsche Gemeente, inv.nr. K 784, fol.102v.
- 6 GAV, Gildearchief, inv.nr. G 70, (folio's ongenummerd). Gerekend van de achterkant folio 7v.
- 7 Van Grol, p.1. Hij blijkt bij het begin van de bouw twee knechten en een leerjongen te hebben, in 1653 dertien knechten en na de bouw van de kerk vijf knechten. GAV, Gildearchief, inv.nr. G 70 (folio's ongenummerd). Deze kerk is dus niet het eerste werk van de architect Adriaen Dortsman, maar van zijn vader; dit in tegenstelling tot wat Vermeulen en Meischke/Zantkuijl vermelden.
- 8 GAV, Gildearchief, inv.nr. G 70 (folio's ongenummerd). Na de dood van Adriaen (II) in 1658 betaalt de weduwe in 1659 en 1660 de borg voor één knecht.
- 9 GAV, Begraafregister K 787, fol.120v. Een (toevallige) overeenkomst tussen de dood van Adriaen (II) en de architect Adriaen Dortsman is dat beiden normaliter de naam Adriaen gebruiken, maar bij het sterven allebei Aderjaen worden genoemd.
- 10 E. Muller, 'Registraties van Utrechtse landmeters in de 17e en 18e eeuw', *Geodesia. Nederlands Geodetisch Tijdschrift*, 25(1983), 4, pp.109-113; E. Muller, K. Zandvliet, *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811*, Alphen aan den Rijn 1987, p.105. Rijksarchief Utrecht, Archief van de Staten van Utrecht 1581-1810, inv.nr.349-31, fol.13,13v.
- 11 Muller/Zandvliet, pp.17,19-27.
- 12 Zie noot 2.
- 13 P.J. van Winter, *Hoger beroepsonderwijs avant-la-lettre. Bemoeiening met de vorming van landmeters en ingenieurs bij de Nederlandse universiteiten van de 17e en 18e eeuw*, Amsterdam/Oxford/Nem York 1988; Jeroen Goudeau, 'Nicolaus Goldmann (1611-1665) en de praktijk van de studeerkamer', *Bulletin KNOB*, 94(1995), pp.185-203, in het bijzonder pp.185-186.
- 14 Deze zogenaamde Italiaanse reis werd geopperd door Ozinga (M.D. Ozinga, 'De Nederlandse bouwkunst van het ontstaan der Republiek tot de tijd van Prins Willen III', in: H.E. van Gelder (red.), *Kunstgeschiedenis der Nederlanden van de middeleeuwen tot onze tijd*, deel II, Utrecht/Antwerpen 1955³, pp.13-70). De tekening bevindt zich in het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden (PKL), coll. Welcker, inv.nr.281; pen, grijs gewassen, 290 x 266mm. Hoogewerff schrijft de tekening toe aan Jan Borsman en wijt de volgens hem verkeerde toeschrijving aan Dortsman aan een naamsverwisseling (G.J. Hoogewerff, *De bentvueghels*, Den Haag 1952, pp.83,151 en afb.16).
- 15 Het handschrift wijkt sterk af van dat van Dortsman. Daarnaast schrijft Dortsman zijn naam altijd met een 't'. Op de tekening staat in een achttiende-eeuws handschrift 'Le Temple de la Sibille à Tivoli' geschreven.
- 16 De tekening van Breenbergh: Kupferstich-Kabinet te Dresden inv.nr.2437; tekening, gewassen in bister, 261 x 278mm, gedateerd 1627. Zie ook Marcel Roethlisberger, *Batholomäus Breenbergh Handzeichnungen*, Berlin 1969, p.36, cat.nr.87-88.
- 17 Voor de bouw van het Prinsenhuis zie F. Vermeulen, 'Simon Stevin bouwmeester van het Prinsenhuis te Vlissingen', *Oudheidkundig Jaarboek (vierde serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 5 (1936), pp.43-47, en J. den Hoed, 'Het

- Prinsenhuis te Vlissingen', *Bulletin KNOB*, zesde serie, 15(1962), pp.337-348.
- 18 Algemeen Rijksarchief, Den Haag, 1.08.11 (Nassause Domeinraad), inv.nr.10048, fol.72.
- 19 De notulen van de Nassause Domeinraad vermelden het bezoek van Dortsman niet.
- 20 Deze Cornelis Pauw (1591-1676) was de zoon van de Amsterdamse burgemeester Reinier Pauw (1564-1636) en de oom van Reinier Pauw (1612-1654) die in 1637 het buiten Westwijck naar ontwerp van Philips Vingboons liet oprichten. Zie voor de Nassause Domeinraad: Bouwe Jan Veeze, *De Raad van de Prinsen van Oranje tijdens de minderjarigheid van Willem III 1650-1668*, Assen 1932.
- 21 Dortsman werkte in elk geval vanaf 1675 als fortificatie-ingenieur bij de Staten van Holland en Westfriesland onder Simon van Beaumont, de zoon van Arnoud.
- 22 Pen in bruin, grijs gewassen. Gesigineerd (A. Dortsman) en gedateerd (in desemb. 1663). Rijksarchief Zeeland, Zelandia Illustrata, II, inv.nr.1256. De tekening is deels afgebeeld in Meischke/Zantkuijl, afb.107.
- 23 Zoals blijkt uit M. Smallegange, *Cronyk van Zeeland*, Middelburg 1669, p.564, nr.3; afgebeeld bij Den Hoed.
- 24 Volgens de literatuur was Six de eigenaar van de heerlijkheid Wimmenum vanaf 1669. Hij heeft het echter in 1679 gekocht zoals uit het heerlijkheidsarchief van Wimmenum blijkt.
- 25 E. Bergvelt, R. Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735. Catalogus*, tent.cat. Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam 1992; M.G. de Boer, 'Vergeten leden van een bekend geslacht', *Jaarboek Amstelodamum*, 42(1948), pp.10-34; I.H. v[an] E[eghen], 'Jan Six en de schutterij', *Maandblad Amstelodamum*, 63(1976), pp.97-101; I.H. van Eeghen, 'Anna Wijmer en Jan Six', *Jaarboek Amstelodamum*, 76(1984), pp.38-68; J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, deel I en II, Amsterdam 1963² (Haarlem 1903-1905)(inleiding W.R. Veder); G.J. Möller, 'Het Album Pandora van Jan Six (1618-1700)', *Jaarboek Amstelodamum*, 76(1984), pp.69-101.
- 26 M.G. de Boer, 'Op de verbetering van het traplicht in het stadhuis van Amsterdam', *Maandblad Amstelodamum*, 29(1942), pp.145-147. Deze vensters zijn bij de restauratie in deze eeuw weer dichtgemaakt.
- 27 *Catalogus instructissime bibliothecae nobilissimi & amplissimi domini Dⁿⁱ Joannis Six, P.M.*, publieke veiling 'in Aedibus defuncti', op de Heere-Gracht bij den Amstel, op Dinsdag den 13 April 1706, Amsterdam (bij Hendrik en Theodoor Boom) 1706.
- 28 De in de veilingcatalogus genoemde *Parallele des Anciens et des Modernes* is niet het architectuurtractaat van Fréart de Chambray zoals Kuyper veronderstelt maar een werk van Charles Perrault betreffende de Poetica; W. Kuyper, 'Dichtung und Wahrheit in tekeningen van Adriaan Dortsman en Pieter Roman', *Bulletin KNOB*, 83(1984), pp.241-293, met name p.283 en noot 105.
- 29 Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Archieven van de Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 184 (Register van door de stad bij publieke veiling aangeboden percelen), foll.60v,61,62v.
- 30 Alle voetmaten aangaande het Sixhuis zijn in Amsterdamse voetmaten. Eén Amsterdamse voet meet 28,313cm en wordt onderverdeeld in 11 duimen (2,57cm). De Rijlandse voet is 31,394cm en staat gelijk aan 12 duim (2,62cm).
- 31 Koninklijke Bibliotheek, brievenverzameling, 68 B 24.
- 32 I.H. van Eeghen, 'Anna Wijmer en Jan Six', *Jaarboek Amstelodamum*, 76(1984), pp.38-68.
- 33 Kopieën van de bouwtekening en van de grondpapieren worden bewaard in de Collectie Six, Amstel 218, Amsterdam. De originelen zouden bij de huidige bezitters van het pand, de bank Mendes Gans, moeten zijn, maar blijken onvindbaar (I.H. v[an] E[eghen], 'Adriaan Dortsman en Jan Six', *Maandblad Amstelodamum*, 57(1970), pp.151-159).
- 34 Een kopie van het verzoekschrift wordt bewaard in de Collectie Six bij de kopieën van de grondpapieren.
- 35 Afgebeeld in Meischke/Zantkuijl, afb.110.
- 36 Herengracht 456 is afgebeeld in I.H. van Eeghen, *Een Amsterdams grachtenboekje uit de zeventiende eeuw*, 1963, afb.21. De architect van Herengracht 436, gebouwd voor Diederick de Vlaming van Oudtshoorn, is niet bekend. Het is goed mogelijk dat dit Henderick Schut is geweest op grond van de overeenkomsten in de gevelopbouw en de detaillering van de ingang met het kasteel Amerongen dat door hem is ontworpen. Zie voor Schut: I.H. van Eeghen, 'Henderick Geurtsz Schut (1622-1695). Houtkoper-Kistenmaker-Timmerman-Architect', *Jaarboek Amstelodamum* 63(1971), pp.87-103.
- 37 Keizersgracht Afgebeeld in Meischke/Zantkuijl, afb.109.
- 38 PKL, inv.nrs. PK 3101-3112. Inv.nr. PK 3100 is een later toegevoegd titelblad.
- 39 Deze kast doet sterk denken aan achttiende-eeuwse voorbeelden. Mogelijk stammen enkele van deze 'achttiende-eeuwse' kasten in werkelijkheid uit de zeventiende eeuw.
- 40 Waar het trappenhuis uitsteekt is de diepte bijna 36 voet.
- 41 De grote zaal is op de tekeningen ongeveer 30 bij 20 voet, wat vergelijkbaar is met andere grote zalen in Amsterdam.
- 42 Voor Philips Vingboons en het Trippenhuis zie K.A. Ottenheim, *Philips Vingboons (1607-1678), architect*, Zutphen 1989.
- 43 Walenweeshuis afgebeeld in H.J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam*, Amsterdam 1993, afb.1448. Leids ontwerp: Gemeentearchief Leiden, prentverzameling, inv.nr.32093; Meischke/Zantkuijl, p.70, afb.111; Kuyper 1984, pp.268-269, afb.26. Het is niet duidelijk waarvoor het project is bedoeld. Het is niet waarschijnlijk dat het voor het hof Meermansburg is bedoeld: de schaalstok geeft aan dat het ontwerp bedoeld is voor een plaats waar 11 duim in een voet gaan; Amsterdam is dus een mogelijke kandidaat, evenals Vlissingen. Verder heeft het ingangspaviljoen van Meermansburg een sterk gerende plattegrond, terwijl in het ontwerp alleen rechte hoeken voorkomen.
- 44 Kuyper 1984, pp.268,289.
- 45 Reeds gesuggereerd door Kuyper (W. Kuyper, *Dutch Classicist Architecture*, Delft 1980, pp.299-300 noot 37).
- 46 H. Janse, 'Vensters met openslaande ramen in de tweede helft van de zeventiende eeuw', *Bulletin KNOB*, 77(1978), pp.170-176.
- 47 H. Janse, *Vensters*, Schiedam 1977², p.62.
- 48 Janse 1978, pp.170-171.
- 49 Dit is af te leiden uit de afwijkende manier waarop de vensters in dit huis zijn getekend ten opzichte van de vensters bij andere huizen. Het onderste deel van de middenstijl is door een lijn in tweeën verdeeld. Verder is ook het benodigde profiel tegen inwateren op de middendorpel aangebracht; Philips Vingboons, *Tweede deel Afbeeldsels der voornaemste Gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft*, Amsterdam (bij Philips Vingboons) 1674¹, afb.37,38.
- 50 Pieter de Hoogh, *Musicerend gezelschap*, 1675-1677, Wellington Museum, Apsley House, Londen. Afgebeeld in P.C. Sutton, *Pieter de Hoogh*, Oxford 1980, pp.109-110 (cat.117) en afb.120. Beter afgebeeld in P. Thornton, *Seventeenth-Century Interior Decoration in England, France and Holland*, New Haven/Londen 1990⁴, afb.I.
- 51 Het is niet de enige keer dat Dortsman een modern type vensters toe heeft gepast. Zo heeft het Walenweeshuis (1669-1671) kruisvensters gehad waarbij in de onderste vakken schuifvensters zijn toegepast. Zie Zantkuijl, p.211.
- 52 De getekende schaduwen van de vrouwenfiguren doen denken dat het om beelden gaat. Dit is echter onwaarschijnlijk vanwege het feit dat de nissen 41/2 duim diep zijn (±11,6cm) (zie PK 3103).
- 53 Pandora van Six: Collectie Six, Amsterdam; de tekening in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is opgeborgen onder Jacob Roman. Zie voor afbeeldingen Kuyper 1984, afb. 6,25.
- 54 Warmond afgebeeld in J.J. Terwen, K.A. Ottenheim, *Pieter Post (1608-1669). Architect*, Zutphen 1993, afb.7. Buiten Nederland komt dit patroon meer voor, zoals bijvoorbeeld in de vroege Renaissance-

- bouwkunst in Florence. Het patroon is het duidelijkst verwerkt in de Pazzi-kapel in Florence. Mogelijk een directere inspiratiebron biedt Jacques Androuet Du Cerceau (*Livre d'architecture*, I, Parijs 1559), waar het thema letterlijk terug te vinden is. Andere mogelijkheid is de Renaissance bouwkunst in de Zuidelijke Nederlanden, waar het te vinden is in de gevel van het Antwerpse stadhuis en in het portaal van de Sint Jacobskerk te Luik.
- 55 De poppenhuizen bevinden zich in het Gemeentemuseum te Den Haag en het Frans Halsmuseum te Haarlem.
- 56 I.H. v[an] E[eghen], 'De twee poppenhuizen van Sara Rothé, huisvrouw van Jacob Ploos van Amstel', *Maandblad Amstelodamum* 40(1953), pp.106-111. Over het Haagse poppenhuis: H.C. Gallois, 'Van een oud Poppenhuis', *Mededeelingen van den dienst voor Kunsten en Wetenschappen der gemeente 's-Gravenhage*, 5(1925), pp.179-194; Jet Pijzel-Dommisse, *Het poppenhuis van het Haags Gemeentemuseum*, Den Haag 1988. Over het Haarlemse poppenhuis: Jet Pijzel-Dommisse, 'Is Is poppe goet en anders niet. Het poppenhuis in het Frans Halsmuseum', Haarlem 1980.
- 57 Pijzel-Dommisse, afb.30.
- 58 Zantkuijl, pp.347-349,497, afbb.1168,1761.
- 59 Terwen/Ottenheim, p.94 en afb.103.
- 60 Onder andere in het ontwerp van een landhuisje voor Jan Six (1681) past hij halfronde nissen boven de deuren toe. Dezelfde nissen zijn eveneens gebruikt op een waarschijnlijk zeventiende-eeuwse bouwtekening, die zich eens in de atlas Kok moet hebben bevonden; zie A.A. Kok, *Amsterdamse woonhuizen*, Amsterdam 1941, p.61 en mededeling op titelblad. Deze tekening vertoont ongeveer dezelfde manier van tekenen als Dortsman. Zie ook de afbeeldingen in Kuyper 1984.
- 61 Zantkuijl, p.356. De precieze hoogte staat aangegeven op tekening PK 3110. Een voorbeeld van een nog hogere schouw is te vinden in het Huis met de Hoofden. Deze heeft een hoogte van ongeveer twee meter.
- 62 Afgebeeld in Zantkuijl, afb.1207. De schouw is nu geheel witgeschilderd.
- 63 Gallois, p.186; Pijzel-Dommisse 1988, pp.63-69; de spiegel in de boezem vervangt een nu verdwenen schoorsteenstukje van David van der Plaes.
- 64 Jacob Vennekool, *Uerscheijde poorten en portalen als schouwmantels ten dienst tot kasse en behendige stoof kaghels geinventeert door Jacob Vennekool, bouwmeester en schilder*, Amsterdam (bij Iohannes Gronsvelt) z.j., gravure I. In de druk die bij Frederik de Wit is uitgekomen is de gravure vernummerd tot 21. Aangezien Vennekool in 1673 sterft, moeten de ontwerpen van de schouwen voor dit jaar zijn gemaakt. In de laat zeventiende-eeuwse uitgave *Verscheijde schoorsteenmantels nieulijcx geinventeert door Mr. Bullet etc. Architect du Roy* (Amsterdam (bij Justus Danckerts), gravures 19,22) komen twee schouwen van dit type voor.
- 65 Zie voor afbeeldingen van deze serie schouwen: P. Jensen, *Das Ornamentwerk des Daniel Marot*, Berlijn 1892, pp.139-144. Dit is de reeks met de titel *Nouveaux Lievre de Cheminées a la Hollandaise*.
- 66 R. Meischke, J.J. Terwen, 'De architectuur van het Trippenhuys', in: R. Meischke, H.E. Reeser (red.), *Het Trippenhuys te Amsterdam*, Amsterdam/Oxford/New York 1983, pp.127-185.
- 67 Vingboons, afb.61. Verder had het door Vingboons ontworpen Deutzhuis (Herengracht 450, 1669-1671) op de verdieping twee kamers met alkoven; Ottenheim 1989, pp.106-107.
- 68 De inventaris van Amalia's bezittingen werd in 1667/1668 opge maakt. Zie: S.W.A. Drossaers, Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmee gelijk te stellen stukken 1567-1795*, Den Haag 1974, p.271 nr.926, pp.317-318; Paul den Boer, *Het huys int noordeijnde. Het Koninklijk Paleis Noordeinde historisch gezien*, Zutphen 1986, p.55; Terwen/Ottenheim, p.43.
- 69 Ontwerp voor een alkoof, ±1770, Huisarchief Gunterstein, Breukelen.
- 70 Zantkuijl, afbb.1423,1424.
- 71 Gunterstein heeft vrij veel zeventiende-eeuwse elementen bewaard: naast de reeds genoemde heeft het nog een origineel cassetteplafond in de rechterachterkamer. Hier is een groot middenvak met zeer kleine zijvakken toegepast. De verdeling van het plafond in kleinere cassettes is verdwenen ten gunste van een monumentaler plafond met een groot middenvak.
- 72 Pijzel-Dommisse 1988, pp.32,33,64.
- 73 Zie bijvoorbeeld de alkoofwand uit ±1680 in het huis Schuylenburch te Den Haag, die bij de achttiende-eeuwse verbouwing van het huis werd hergebruikt: Rob van Zoest, Xander van Eck, *Huis Schuylenburch*, Den Haag 1988, p.45 en afb.33. Ook andere onderdelen van de kraamkamer geven geen aanleiding het geheel later te dateren dan ±1680. Zo is het plafond goed te vergelijken met het plafond dat Gerard de Lairese heeft vervaardigd voor paleis Soestdijk, dat ongeveer uit 1676 stamt; Heimerick Tromp, *Het huys te Soestdijk* Zutphen 1987, p.45. Dit plafond bevindt zich nu in het Rijksmuseum; P.J.J. van Thiel e.a., *Alle schilderijen van het Rijksmuseum te Amsterdam*, Amsterdam/Haarlem 1976, p.336, inv.nr. A 1233.
- 74 Pijzel-Dommisse 1988, afb. op p.74, afb.46.
- 75 De nis is voor een bedstede te klein: de bedsteden naast het ledikant in de kinderkamer zijn groter: 7 voet bij 4 voet 2 9/10 duim. Verder is het niet waarschijnlijk dat een bedstede de centrale plaats in een boekenkamer krijgt toebedeeld.
- 76 Notarieel Archief Samuel Wijmer, boedelinventaris Jan Six en Margaretha Tulp: GAA, N.A. 4845 pp.721-797, film 6309. De taxateur optredende voor notaris Wijmer was Catharina Schaak blijkens haar verklaring na de inventaris op pagina 784. De schilderijen werden getaxeerd door Jan Pietersz Zomer, zie pp. 785-787.
- 77 Zie noot 33.
- 78 Na 1724 kwam het goedkoop te fabriceren Berlijns blauw op de markt, waardoor de status van de kleur blauw snel afnam. Zantkuijl, pp.97,103,105.
- 79 Notarieel Archief Samuel Wijmer, testament van Margaretha Tulp, GAA, N.A. 4845 p.173-181, film 6309. Op p.178: 'het stuck schilden in de blaauwe kamer voor de schoorsteen geschildert zo gezegt werd door Van Dijk en Rubbens.'
- 80 Thornton, pp.282-283.
- 81 De muur die de twee kamers van elkaar scheidde is nog steeds zichtbaar op de verdieping. Een tweede aanwijzing voor de splitsing van de kamer rechtsvoor levert de inventaris, waarin vermeldt staat dat alle kamers behalve de zaal links slechts één gordijn hebben. De kamer rechtsvoor moet dus in tweeën zijn gedeeld, anders had de inventaris een kamer met twee gordijnen (lees twee vensters) moeten noemen.
- 82 De situering van de meisjeskamer is wel vreemd, maar de volgorde die de inventaris aanhoudt laat geen andere keus dan deze plaats. Mogelijk heeft deze ruimte vroeger een andere functie gehad.
- 83 Een ledikant dat in gebruik was, beschikte over een stromatras, een bed (=matras), in sommige gevallen over een haren matras, beddekleden, dekens en kussens. Dit bed had alleen een stromatras, waaruit te concluderen is dat het niet werd gebruikt.
- 84 De vogelvluchtkaart van Jacob Bosch uit omstreeks 1680 geeft slechts één zakgoot aan.
- 85 Deze aantekeningen bevinden zich bij de grondpapieren, die in kopie vorm nog aanwezig zijn in de Collectie Six, Amsterdam.
- 86 Alle afgebeeld in Kuyper 1984.
- 87 In de Grote Pandora van Jan Six staat een plattegrondje getekend met dezelfde maten en een grove indeling van het hier te behandelen ontwerp. Hierbij staat *Raatkamer en binnenswerk vierkant vervulfd met een steen dik vermeld*. Het is mogelijk dat het ontwerp geen landhuis betreft maar een rechthuis. In dit geval moet landhuis worden gelezen als huis van waaruit het land (de heerlijkheid) wordt bestuurd.

- 88 Uit $\pm 1679/1682$ dateert een kaart van Wimmenum (pen in bruin 326 x 210mm, Collectie Six, Amsterdam) waarop een huis staat aangegeven, dat niet de plattegrond heeft van het ontwerp. Op de achterzijde heeft Jan Six 'Caart vand kroft te Wimmenum' geschreven. Door wie de kaart is gemaakt is niet te achterhalen aangezien zich drie handschriften op de kaart bevinden. Dortsman heeft de schaalstok op papier gezet. Het is goed mogelijk dat Dortsman enig landmeterswerk voor Six heeft verricht.
- 89 PKL, inv.nrs. PK 3114-3119.
- 90 De schets (pen in bruin, 320 x 204mm), die in de collectie Six wordt bewaard, wordt door Van Eeghen (1970, p.155) en Kuyper (1980, p.177 en afb.370) toegeschreven aan Dortsman.
- 91 Deze ruimte benadert de kubus met een ribbe van 18 voet, die de basis voor het ontwerp vormt. Kuyper 1984, afb.371.
- 92 Voor deze ruimte heeft Dortsman een dakkapel ingetekend op de opstand van de zijgevel (PK 3119).
- 93 Vermeulen, III, afb.915. De achtergevel is bijna gelijk aan de voorgevel; Kuyper 1984, afb.371.
- 94 Bij het rechthuis wordt een klein plattegrondje bewaard (pen in bruin, 133 x 60mm). Het verband tussen beide tekeningen is niet duidelijk.
- 95 Op de tekening is niet aangegeven of het om Amsterdamse of Rijnlandse voeten gaat. Rijnlands lijkt het meest voor de hand liggend, aangezien Dortsman altijd in de plaatselijke gebruikelijke maten tekent.
- 96 De verhoudingen in hoogte tussen de begane grond en de verdieping is 3:2. Dit is af te leiden uit de bijgeschreven maten in de tekening: 14 1/2 voet tegenover 9 voet. Oorspronkelijk moet de hoogte van de begane grond rond de 10 voet (3,14m) geweest zijn. Een dergelijke hoogte is niet voldoende voor een rechtszaal van 18 bij 18 voet (5,65m x 5,65m).
- 97 B. Speet, 'Rentenieren ende andere vermogende luyden. De sociale geschiedenis van de grachtengordel', in: P. Spies, K. Kleijn e.a. (red.), *Het grachtenboek*, deel I, Den Haag/Amsterdam 1991, pp.84-97.
- 98 Catharina L. van Groningen, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst: De Abblasterwaard*, Zeist/Zwolle 1992, pp.121-123.
- 99 Van Eeghen 1970 en H.F. Wijnman, G. Roosegaarde Bisschop, 'Beschrijving van elk pand aan de gracht met zijn eigenaars en bewoners', in: *Vier eeuwen Herengracht. Geveltekeningen van alle huizen aan de gracht, twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners*, Amsterdam 1976, pp.181-619.
- 100 Van Eeghen 1970, p.155.
- 101 Herengracht 623 heeft het originele karakter het beste behouden: de vensters op de verdiepingen hebben nog hun originele breedte. Herengracht 621 is in 1889 verbouwd, waarbij het huis voorzien werd van een nieuwe voorgevel. In het begin van deze eeuw werden de panden Herengracht 625-629 en Amstel 212 afgebroken en vervangen door de huidige panden naar ontwerp van G. van Arkel.
- 102 Het bouwblok is in twee stadia gebouwd. Dortsman heeft de erven voor Amstel 208-210 op 25 maart 1670 gekocht. Dortsman betaalde voor deze erven 20 en 21 f2280.- elk. De bouw van de huizen werd in december 1671 voltooid. Wat Herengracht 621-629 en Amstel 212 betreft, is op te maken dat Six Dortsman in staat heeft gesteld de panden te bouwen door hem twee keer f6000.- te lenen. Deze leningen geschieden op 1 juli 1671 en 30 december 1671. Het geld diende om op 17 juli 1671 het hoekerk 19 van Six te kopen en om de huizen te laten optrekken. De huizen werden in 1673 voltooid, de tijdspreuk die onder het balkon was aangebracht gaf 1674 als datum (O qUID aMoenIUus est soLUtUs CUrUs, MDCVVVVIII =1674).
- 103 Het balkon bevindt zich nu in de tuin van het Rijksmuseum, Amsterdam, Bouwfragmenten, inv.nr.147.
- 104 Dat Dortsman hier ook werkelijk heeft gewoond blijkt uit de *Grote Pandora* (fol.410), een aantekeningenboek van Jan Six. Hierin bevinden zich lijsten met Chronostica, waarbij achter *O quid amoenius est solutis curis* 'op dortsman's huis' staat vermeld.
- 105 Uit de taxatie voor de verponding in december 1673 zou men anders doen vermoeden, aangezien alle huizen op de Herengracht op naam van Six staan en niet op naam van Dortsman. In dit geval zou het perceel eerst in handen zijn van Six, daarna in handen van Dortsman die er huizen op bouwde; vervolgens zijn de huizen het eigendom van Six blijkens de taxatie in 1673, terwijl Dortsman de huizen bij zijn dood in 1682 weer in zijn bezit heeft. Wanneer dit werkelijk zo gegaan zou zijn, wat onwaarschijnlijk is, is het zeer vreemd te noemen dat van al deze eigendomsoverdrachten geen enkel bewijs meer bestaat. Misschien stonden de huizen op naam van Six geregistreerd, omdat Dortsman de koopsom van het erf, waar de huizen op stonden, nog niet had voldaan.
- 106 Six heeft tijdens zijn leven een groot aantal percelen aangekocht. Wanneer men in de 'Registers van door de stad bij publieke veiling aangeboden percelen' kijkt (GAA, Thesaurieren Ordinaris archieven, inv.nr.184), komen in totaal 13 erven in zijn bezit. Daarnaast blijkt uit de inventaris dat de weduwe van Jan Six in 1709 meerdere huizen in de stad in eigendom had.
- 107 I.H. v[an] E[eghen], 'De restauratie van Prinsengracht 698 en de timmerman-werkbaas Frans van Dalen', *Maandblad Amstelodamum*, 66(1979), pp.89-92.
- 108 I.H. v[an] E[eghen], 'De huizen van Coenraad van Beuningen', *Maandblad Amstelodamum*, 58(1971), pp.98-108; Wijnman/Roosegaarde Bisschop, p.614.
- 109 Jan Goeree, *Mengel-poezy*, Amsterdam 1734, deel II, p.171.
- 110 Zie de *Catalogue des collections étendues Historiques et Artistiques, formées et délaissées par feu M^r. J.T. Bodel Nijenhuis*, zeven-de catalogus (Seconde Division Estampes, Quatrième et dernière partie Portraits Néerlandais), Amsterdam/Leiden 1874, nr.1334.
- 111 Het watermerk met de lelie is afgebeeld op pp.190-191 in M. Schapellouman, *Nederlandse tekeningen omstreeks 1600*, (Catalogus van de Nederlandse tekeningen in het Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, deel III), Den Haag 1987.
- 112 Het titelblad heeft als opschrift: *Teickeningen van een buijten-huisje, vanden architect Adriaen Dortsman tot Amsterd(am) geteickent A^o 1681*.
- 113 Voor informatie over deze tekeningen zij verwezen naar het artikel van Kuyper uit 1984.
- 114 Deze Krabbendam zou van 1671-1681 de functie van stadsmeester-metselaar van Amsterdam vervullen.
- 115 Samuel Sautijn, tussen 1649-1657 leverancier van het marmer voor het nieuwe stadhuis op de Dam, was in de jaren vijftig en zestig van de zeventiende eeuw een zeer belangrijke (zo niet de belangrijkste) marmerhandelaar in Amsterdam. Willem de Gooijer beschikte over een marmerzagerij, die door de Zweedse architect Nicodemus Tessin in zijn reisverslag van 1687 is beschreven. Zie: Frits Scholten, 'De Nederlandse handel in Italiaans marmer in de 17de eeuw', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 44(1993), pp.197-214.

De VOC loge van Wingurla

‘een prachtig gebouw, het mooiste dat in India te vinden is’¹

F.F. Ambagtsheer en L.B. Wevers

Inleiding

Naar de geschiedenis van de VOC is de laatste decennia veel onderzoek verricht. Hierbij krijgen met name de handel in specerijen op de Molukken en ‘het tegenwoordige Indonesië’ de meeste aandacht. Veel minder bekend is de voornamelijk inter-aziatische handel van de VOC, waarbij via een uitgebreid netwerk de meest uiteenlopende producten in Azië vervoerd en verhandeld werden, en niet zo zeer naar Europa geëxporteerd werden.

De VOC-vestigingen in India waren voornamelijk op deze inter-aziatische handel gericht. Zij behoren tot de allereerste vestigingen naast die op de Molukken, omdat de Indiase producten – vooral in het begin van de zeventiende eeuw – als ruilmiddel fungeerden voor de begeerde specerijen. Het betrof hier onder andere de textielproducten van de Coromandelkust, zoals de ‘chitzen’ en ‘lijwaaten’, maar ook producten als indigo, natuursteen en koper werden vanuit Voor-Indië naar de specerij-eilanden verscheept. De vroege stichting van bijvoorbeeld de vestiging te Masulipatnam in 1605 – drie jaar na de oprichting van de VOC – is dan ook niet zo verwonderlijk.²

Wingurla – het tegenwoordige Vengurla – was één van de weinige Indiase factorijen, die naast hun handelsfunctie tevens een politieke functie kenden.³ Dit komt enerzijds door de geïsoleerde ligging tussen de kusten van Suratte en Malabar, waardoor het ‘Opperhoofd’ aanvankelijk direct aan Batavia rapporteerde, en niet ressorteerde onder de directie van bijvoorbeeld Malabar. De zekere mate van autonomie van Wingurla is ook gerelateerd aan het feit dat het reeds in 1637 gesticht werd, een kleine twintig jaar eerder dan de meeste VOC-vestigingen op Malabar.⁴ Anderzijds verklaart de ligging – circa 60 kilometer ten noorden van Goa – nog beter het politieke belang van deze loge (afb. 1). Wingurla was de VOC-vestiging, die het dichtst bij het Portugese machtscentrum Goa was gelegen⁵; van hieruit kon in de veertiger en vijftiger jaren van de zeventiende eeuw deze grootste bedreiging van de VOC nauwlettend gevolgd worden, totdat omstreeks 1663 bij de slag om Cochin de Portugese macht definitief gebroken was.

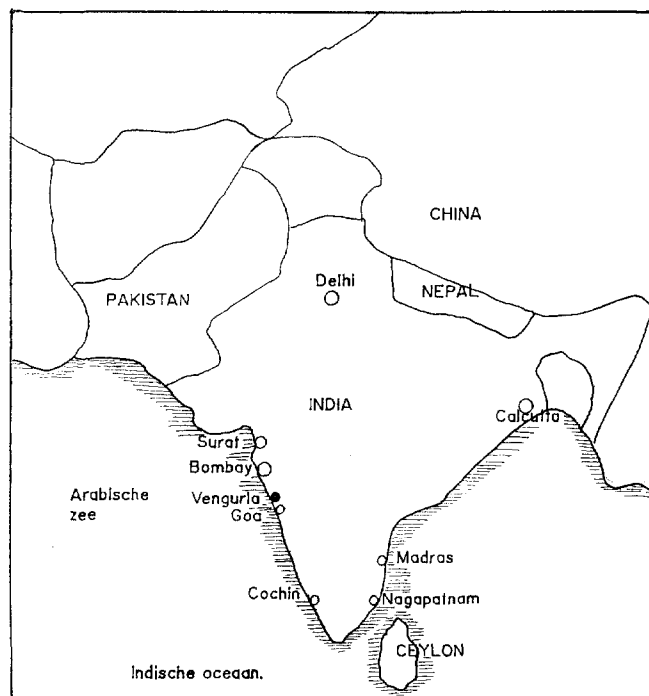
De stichters van de loge in 1637 hebben blijkbaar de bedoeling gehad het strategische en handelsbelang ervan middels de architectuur van het gebouw te onderstrepen. Onder de zeer sobere VOC-architectuur is deze loge met zijn

gewelven en cassette-stucwerk werkelijk een zeer uitzonderlijk fraai gebouw. Interessant is het gegeven dat de tijdgenoten dit ook al inzagen, aangezien Valentijn in 1726 schreef over ‘een prachtig gebouw, het mooiste dat in India te vinden is’.

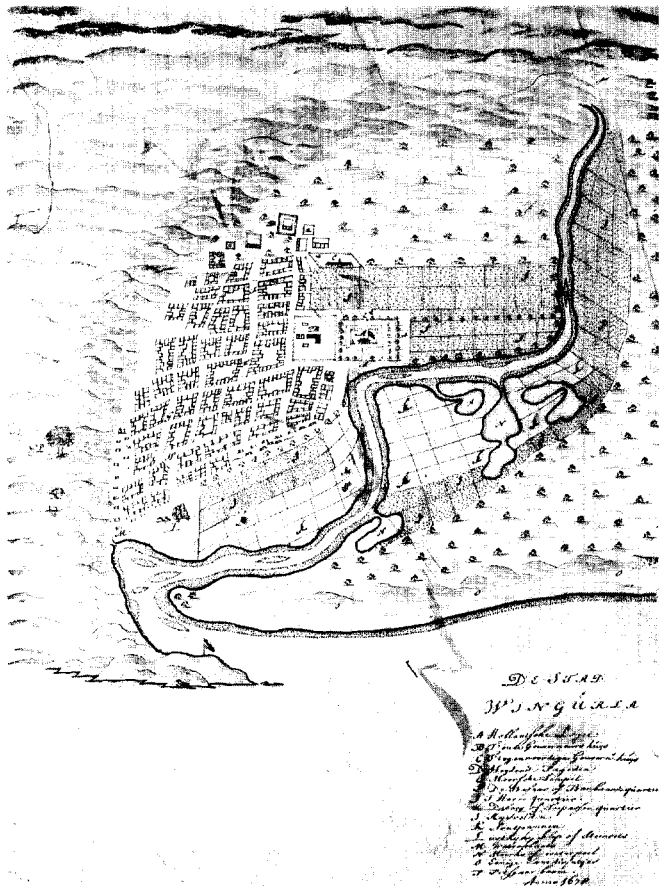
Hoewel het belang van de loge na 1663 sterk verminderde, werd het gebouw nog verscheidene malen aangepast en vernieuwd. Hierdoor is een interessante bouwgeschiedenis ontstaan, die hierna besproken zal worden.

Ligging van de ‘De Stad Wingurla’

Het stadje – gelegen tussen een heuvelrug en een riviermonding – kende in de zeventiende eeuw een structuur met onregelmatige vierkante en rechthoekige bouwblokken. Deze si-

Afb. 1. Situatiekaart van India. De loge van Wingurla is gelegen in het huidige dorp Vengurla aan de noordwestkust van India, tussen Goa en Bombay (tek. F.F. Ambagtsheer).

Afb. 2. 'De Stad Wingurla'. Tekening door Isaak de Graaf, 1678. (Collectie ARA, VEL 885).

tuatie is goed herkenbaar op de tekening uit de Atlas van Isaak de Graaf van 1678 (afb. 2).⁶ Zoals op veel plaatsen in Zuid India was er hier een bevolking van Hindoes en Mohammedanen. Op de zeventiende-eeuwse tekening, vinden we de 'Heydens Pagoden' – de Hindu-tempels – aan de oostzijde van de stad. Het 'Moers quartier' lag in het noorden, tegen de heuvelrug aan, maar merkwaardigerwijze is de moskee ('Moorsche Tempel') niet op de tekening aangeduid. Aan de zee zijde bevond zich het 'Daboes of Toepassen quartier', waar de Indiërs van Portugese afkomst woonden.⁷ Het centrum van de stad was de bazaar, die de grootste oost-west straat omvatte.

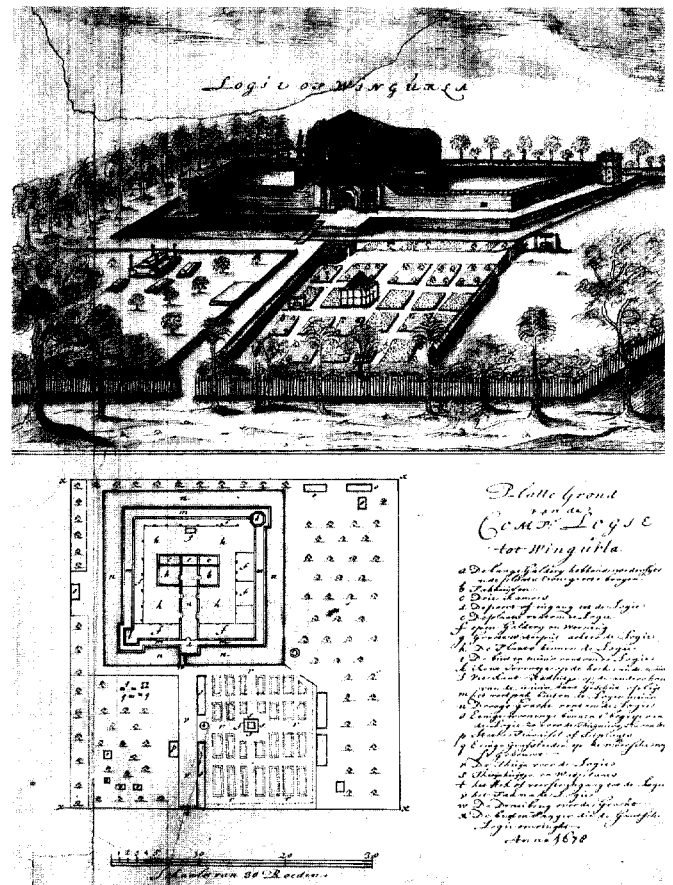
De Hollandse loge was gelegen aan de zuidzijde van de stad, juist aan de rechter oever van de rivier. Deze ligging – juist één à twee kilometers vanuit de kust stroomopwaarts is min of meer klassiek voor de Indiase VOC-factorijen, die hierdoor redelijk beschut en toch dicht bij de open zee lagen. Tussen de loge en de stad lag in 1678 nog het 'oude Gouverneurs Huys', terwijl het toenmalige 'Tegenwoordige Gouverneurs Huys' meer oostelijk was gelegen aan het eind van de stad.

Binnen de directe omgeving van de stad lagen de rijstvelden en de zoutpannen. Beide lagen direct aan de rivier, waar-

den bij de rijstvelden hoger en verder stroomopwaarts gesitueerd waren. Op de linker oever lagen nog enkele waterpoelen, terwijl de 'Waterplaats' zich op de andere oever bevond, geheel aan de westzijde van de stad. Hier was ook de 'Uitkijk Klip of Steenrots', van waaraf men ongetwijfeld een goed zicht op de arriverende en vertrekkende schepen moet hebben gehad. Terwijl de noordzijde van de riviermonding door rotsen wordt gevormd, is de zuidzijde met zijn zandduinen aanzienlijk minder onherbergzaam. De zeventiende-eeuwse tekening laat tenslotte nog de 'Pitsjaur boom' zien, die stond op de noordelijke heuvelrug.

Deze hiervoor beschreven situatie van de VOC-tijd is eigenlijk nauwelijks veranderd, zij het dat wel de bebouwing zich heeft verdicht en uitgebreid.

Oorspronkelijk stond de loge, die met een droge gracht was omgeven en uitsluitend toegankelijk was via de draai-brug, op een groter kavel van 40 bij 40 roeden (ca. 150 m). Dit terrein was omheind met een palissade, die op de plattegrond van De Graaf de 'buyten Pagger' werd genoemd (afb. 3).

Rechts van de ingang lag de tuin (ca. 17 x 14 roede), waarin een waterput, een tuinhuisje en een wasplaats aanwezig waren. Links van de ingang lagen mohammedaanse graven, het 'Steene Plavaisel of Sitplaats', alsmede enkele woningen voor de tuiniers en de slaven van de loge. Gelijksortige woningen bevonden zich nog op de zuidoostelijke hoek en aan de noordelijke rand van het terrein.

Deze directe omgeving van de loge – buiten de droge gracht – is inmiddels wel veranderd en deels bebouwd.

Geschiedenis

1637: vestiging van het eerste VOC kantoor

Terpstra vermeldt dat de VOC met de stichting van het kantoor te Wingurla in 1637 specifiek een Hollandse marinebasis tegen Goa beoogde.⁸ Volgens Terpstra stond deze plaats oorspronkelijk onder het gezag van de koning van Visiapour,⁹ Sultan Mahmud Adil Shah, aan wiens rijk de Portugezen in

1510 de stad Goa ontruikt hadden. De Sultan verleende de Compagnie inderdaad vrije handel en beloofde verdere samenwerking tegen de Portugezen. Als eerste hoofd van het kantoor werd de onderkoopman Pieter Paets aangesteld.

Het is merkwaardig dat er tot heden geen andere bronnen zijn die deze gegevens van Terpstra bevestigen. Aangezien de eerste contemporaine bron uit 1643 de loge wel vermeldt,¹⁰ mag men aannemen dat de huidige loge waarschijnlijk direct in 1637 of kort hierna gebouwd werd.

1654: het dagelijks leven op de loge

Een van de weinige bronnen over het dagelijkse leven op de loge is het 'Copie dagregister des comptoir Wingurla, 26 april – 31 juli 1654'. Dit werd geschreven door Leendert Jansz. van Tongeren, het opperhoofd van de loge in het rijk van Visiapour.¹¹

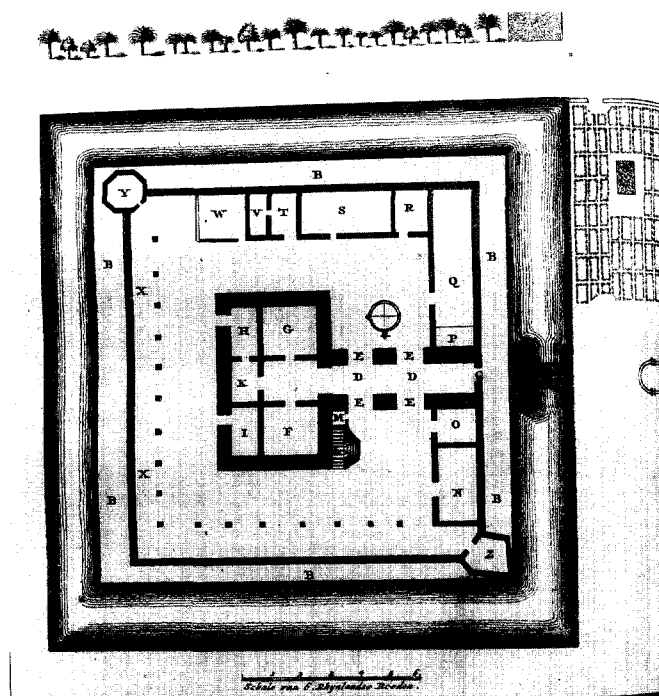
Hierin wordt voornamelijk de wisseling van de leiding van de loge besproken, waarbij de koopman Jacob Bacheracht vervangen wordt door het nieuwe opperhoofd Leendert Jansz van Tongeren. Hiertoe komt een vloot met 11 oorlogsjachten – die op weg is van Suratte via Ceijlon naar Batavia met de Commissaris Rijckloff van Goens naar Wingurla op 30 april 1654. De commissaris komt niet aan wal, maar ontvangt de betreffende personen op het oorlogsjacht Leen, dat 1½ mijl in zee ligt. De nieuwe opperkoopman krijgt als seconde – de tweede man – de koopman Anthonij Rutgers, en verder nog 1 boekhouder, 1 assistent, 1 chirurgijn en 4 soldaten.¹²

In de dagregisters komt ook de vijandige relatie met de Portugezen goed naar voren. Zo wordt vermeld dat de vloot van Rijckloff van Goens slaags raakte ter hoogte van A(t)chera met een Portugese armada van 64 fregatten. Volgens het verhaal werden 40 schepen verwoest, 4 schepen werden opgebracht, terwijl er 20 schepen konden ontkomen. De schepen waren geladen met onder andere cocospitten, cardamon en peper. De compagnie had ook een spion in Goa, die Wingurla goed op de hoogte hield van de handels- en oorlogsactiviteiten aldaar.

In de dagregisters komt ook de afhankelijke relatie met de lokale machthebbers tot uitdrukking. Zo wordt de wisseling van de wacht in een kleine brief aan Settechan – waarschijnlijk de plaatselijke heerser – bekend gemaakt, waarbij men de hoop uitsprak dat men voortaan in goede alliantie tussen de anderen (lees: de overige compagnieën), onder zijn Excellentie's gunst en bescherming zal leven. Ook wordt de machthebber nog eens verklaard waarom men met de Portugezen was slaags geraakt.

Over de handelswaar van de loge zelf krijgen we geen goede indruk uit de dagregisters. Wel werd de loge geregeld door moorse kooplui aangedaan waarbij hun fregatten veelal rijst, kandij, amandelen, porcelainen schotels, teer, dadels, rozijnen en paarden meebrachten.¹³ Regelmatig moesten schepen de rede aandoen vanwege een tekort aan water.

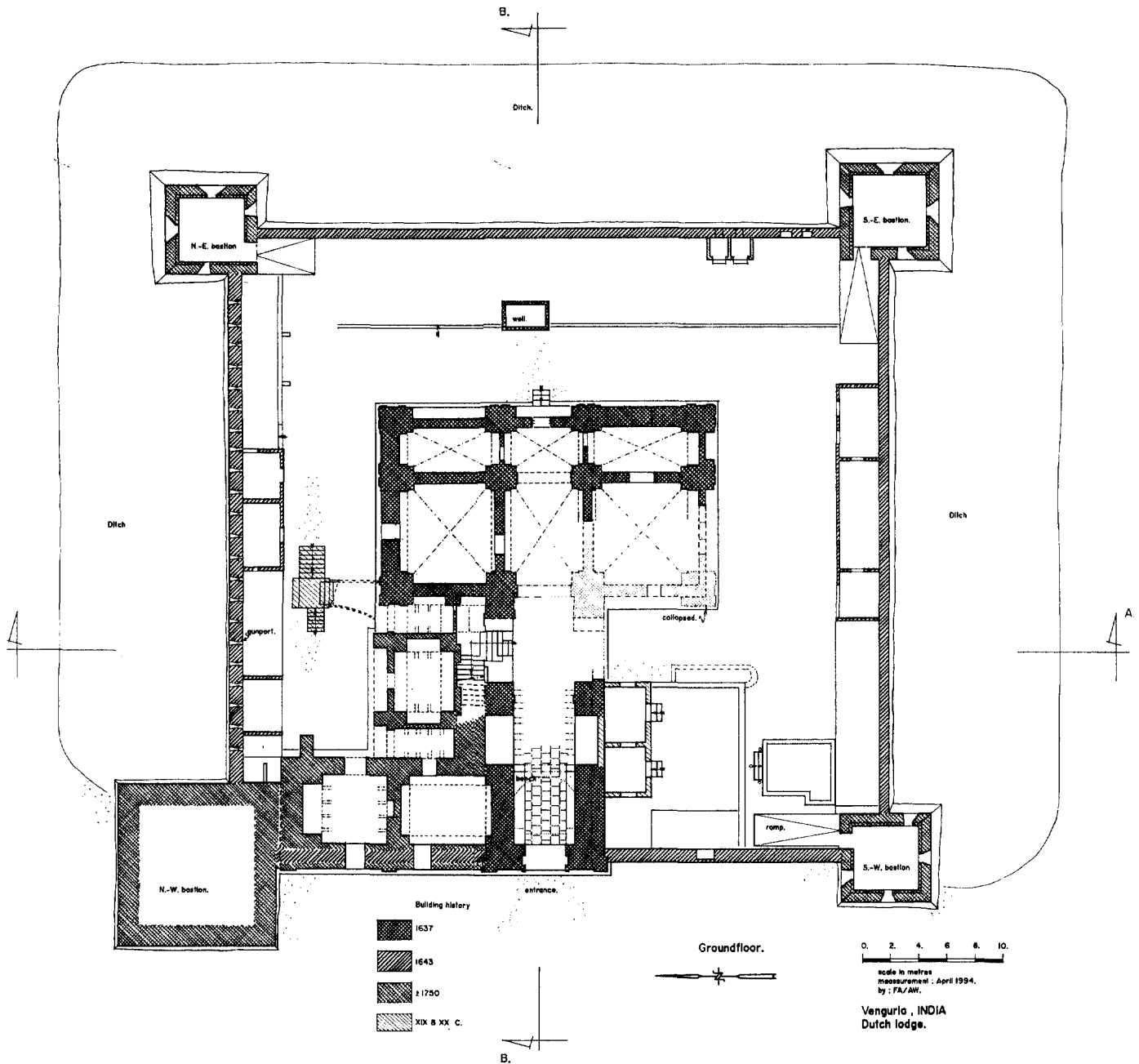
De nieuwe koopman Leendert Jansz. van Tongeren stelt direct op 1 mei 1654 – de eerste dag na zijn ambtsaanvaarding – dat de Compagnies Loge, die 'seer vervallen ende ont-ramponeert is' gerepareerd zal worden.

GROND TEEKENING VAN 'S COMP. LOGIE OP WINGURLA IN HET RYCKE VAN VISIAPOUR MET DE OMME STAANDE HUYSER PUNTEN EN GRACHT ETC.

A. De Valbrug en Ingang langs de Wier Zyde.	B. De Rijn tusschen de Gracht ende Muur.	C. De Poort van de Loge.	D. Een doorgaande verweefsel boven t' Sijde.	E. Hier opene horegen op de Grond.	F. 't Kopen Rijkhuys, horegen 't oogenhuyse wooning.	G. 't Aankelaars Rijkhuys, horegen	H. Hier de derde Portuges. horege de vierde sijn wooning.	I. Een Rijkhuys, horegen een Lodging.	J. Dwing van't geheele huys.	K. 't Nieuw Dispens.	L. De Conings.	M. De Wier Camer of Kantsmakerij.	N. De Wagen Camer.	O. De Nederlaatsche Soldaten wachthut.	P. De Constaels Kamer.	Q. Aankelaars Kamer.	R. Meester Kamer.	S. De Altschoten Kamer.	T. De Aankelaars Loge.	U. Een opene Loge tot alder hande behoeften.	V. De Ingt Oefl. Ruur.	W. De Noort West Tuin.	X. De Loge is een gracht op het schone dat in India is vinden is, heeft twee doorgaen verweefsel, horegen een ander is horegen plat met een gronden steenen trachtwieken Leendert Jansz. heeft twee maaskeels in geheel van onder tot horegen 36. Rijklaatsche voeten.	Y. van Braam of G. O. Linden in een Prius.

Afb. 4. 'Grond Teekening van 's Comps. Logie op Wingurla in het Ryck van Visiapour met de omme staande Huysen Punten en Gracht etc.'. Gravure naar een tekening van J. van Braam en G.O. Linden. (Uit: Valentijn 1726, deel IV, 2e stuk, 238.)

Afb. 5. Plattegrond van de begane grond, waarin aangegeven de fasering van de diverse bouwdelen van de loge (tek. F.F. Ambagtsheer, 1995).

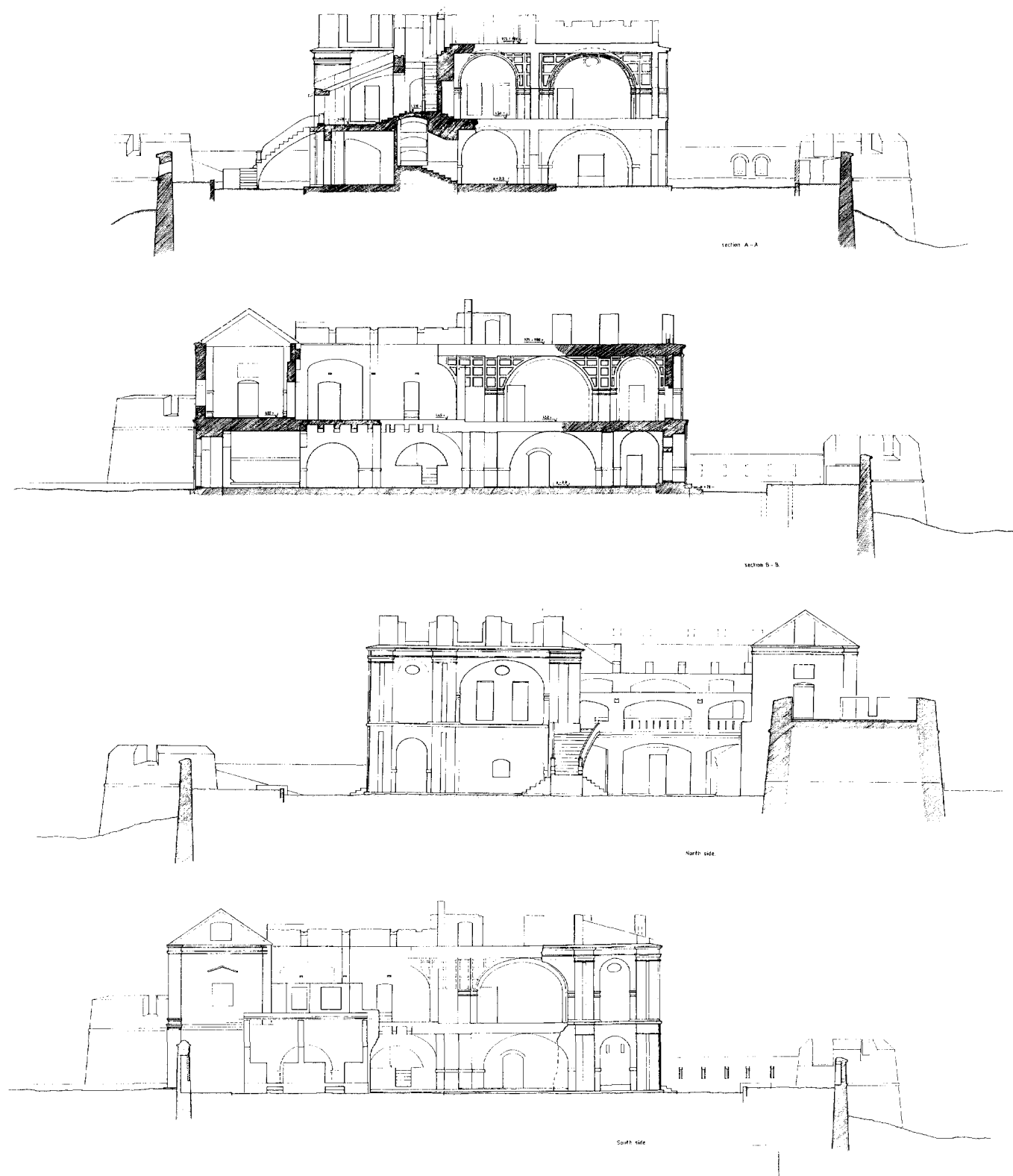
Tweede helft zeventiende eeuw

Wingurla behoorde tot één van de weinige winstgevende factoren van de Malabarkust, hoewel er ten gevolge van plaatselijke onlusten niet altijd handel mogelijk was. Zo werd er volgens een rapport van 1 februari 1656 een jaarwinst van f 20271-12-1 over het voorliggende jaar geboekt.¹⁴ Tot aan de oorlogsjaren 1661-63 loopt de winst verder op,¹⁵ waarna

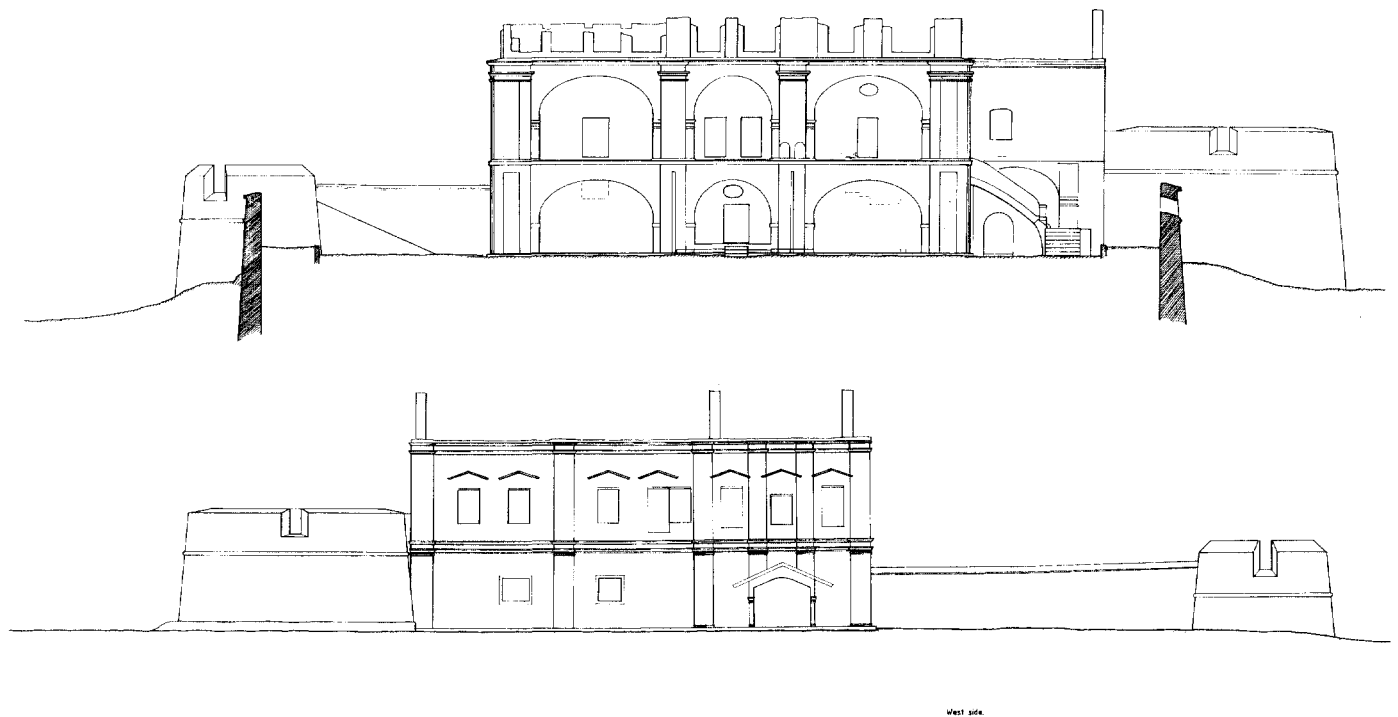
de handel omstreeks 1662 verslechtert.¹⁶

Na de verovering van het merendeel der Portugese vestigingen op de Malabarkust in 1663, blijft Goa als enige Portugese plaats over. Hoewel Goa geen directe bedreiging meer vormt, blijft het kantoor te Wingurla niet alleen gehandhaafd voor de inkoop van handelsgoederen, maar tevens om Goa in het oog te blijven houden.¹⁷

Wegens plaatselijke onlusten in en om Wingurla blijft de

Afb. 6. Opmetingstekening van de zuidgevels en de doorsneden van de loge (tek. F.F. Ambagtsheer 1995).

Afb. 7. Opmetingstekening van de oost- en westgevels van de loge (tek. F.F. Ambagtsheer 1995).

handel beperkt.¹⁸ Davies vermeldt zelfs dat de loge in 1664 en in 1675 verwoest zou zijn door lokale grootheden.¹⁹ Gezien de doorlopende activiteiten en de huidige bouwsubstantie is dit echter onwaarschijnlijk. Omstreeks 1673 wordt de toestand dermate onveilig door lokale rovers, dat men genoodzaakt is om de goederen naar Condewaer²⁰ te transporteren. Slechts één assistent en drie Nederlanders blijven tot bewaring van de loge achter.²¹

In hetzelfde jaar werd de vestiging Wingurla, die tot dan direct onder Batavia ressorteerde, onder de directie van Suratte geplaatst.²² Blijkbaar werd een directer beleid vanuit het relatief nabij gelegen Suratte wenselijk geacht voor de handelsactiviteiten. Het is aannemelijk, dat de directe controle door Batavia na het wegvallen van de Portugese macht in India niet meer noodzakelijk werd geacht. Een interessant gegeven is dat omstreeks 1674 de handel in Wingurla inderdaad weer hervat wordt.²³ Kort hierop, in 1676, werd Wingurla echter geplaatst onder de directie van Malabar.²⁴ Toch worden de winsten na 1675 minder en gaat de handelsfunctie uiteindelijk in de negentiger jaren van de zeventiende eeuw verloren.²⁵

Omstreeks 1688 is de macht van de Groot Mogol, die het gehele noorden van India beheerste, dermate belangrijk, dat de Compagnie vreest in geval van oorlog een groot deel van haar Indiase nederzettingen, waaronder Wingurla, te moeten verlaten.²⁶

1693: Overrompeling van de loge door de 'mogelsen veltheer Serbatchan'

In de bewaard gebleven brief van Jacob Trogh – resident op Wingurla – van 30 november 1694 wordt de overrompeling van de loge op 13 mei 1693 uitvoerig beschreven.²⁷ Volgens het verhaal, kwamen maar liefst 150 ruiters en 1000 voetknechten onder leiding van de veldheer Serbatchan en zijn tweede man, de heer Pierchan om de loge te 'bezichtigen'.

Afb. 8. De voorgevel van de loge, 1971. Het poortgebouw met pilasters dat in opzet uit 1643, terwijl de noordvleugel, ommuring en bastions uit de 18de eeuw dateren (foto Mr R. Barendsen).

Afb. 9. De voorgevel van de loge in 1994, na twintig jaar leegstand. Onduidelijkheid over de toekomst heeft zijn sporen achtergelaten. Veel bruikbare onderdelen als hout en dakpannen zijn verwijderd, waarna het klimaat voor verder verval zorgt (foto F.F. Ambagtsheer).

De resident Jacob Trogh had nog geprobeerd het bezoek met een 'cavelingh wijn' tot rede te brengen, maar dit was een vergeefse poging. Het bezoek werd officieel verwelkomt met 3 kanonschoten en de veldheer kreeg tevens een tulband – ter waarde van 24 à 25 ropias – aangeboden. Kort daarna kwamen de ruiters en voetknechten binnen 'als verwoedende mensen tot geweldenarijen met het opbreken en kappen van deuren, zoo aan de kamers als pakhuizen der loge'.

De loge zal derhalve schade geleden hebben, maar of er meer dan de deuren en vensters is vernield, blijft onduidelijk.

Het verhaal vermeldt verder in detail de ontberingen van drie soldaten en de resident, die 'met beijde beenen inde eijzers' in de gevangenis van de loge werden opgesloten. Later moesten deze gevangenen geboeid naar een klein fortje bij Ponda lopen, alwaar zij tot 6 juli gevangen werden gehouden.

1726: gebruik van de loge naar gegevens Valentijn

De 'Grond Teekening van 's Comps. Logie op Wingurla in het Ryck van Visiapour met de omme staande Huysen Punten en Gragt etc.' van François Valentijn vertoont een grote gelijkenis met de hierna te bespreken tekening van Isaak de Graaf (afb. 4). De waarde ervan ligt voornamelijk in de legenda, waarin alle functies der ruimten genoemd zijn.²⁸

Valentijn noemt boven de open galerij 't Salet', waarschijnlijk de grote representatieve ruimte van de loge. Binnen het hoofdblok hadden de middelste ruimten op de begane grond slechts een doorgangsfunctie, terwijl de overige ruimten het 'Koper Pakhuys', 't Maakelaars Pakhuys', de woning voor de derde persoon en een 'Waschhuys' herbergden.

Interessant is de locatie van de trap naar de verdieping, die buiten langs de westgevel liep en in 't Salet' bovenkwam. Onder de trap bevond zich het 'Dispens', een voorraadkamer-tje. Op de verdieping lagen 's opperhoofts woning', de 'tweede Persoons woning', 'de viere syn woning' en een 'Contoir'.

Valentijn vermeldt tevens diverse vertrekken, die tegen de ommuringen gesitueerd waren, namelijk 'De Combuys' en 'De Wax Camer' of 'Kaarsmakery' aan de noordelijke binnenplaats en aan de zuidzijde de 'Wapen Camer', de 'Nederlandsche Soldate wagt', de 'Constabels Kamer', de 'Makeelaars Kamer', de 'Meesters Kamer', de 'Adsisenten Kamer' en tenslotte de 'Makelaars Logie'. Valentijn schrijft verder: 'Deze loge (...) heeft twee doorgaande verwelfsels boven mal-kander is boven plat met een gemetselde Steene tralie Leuning 4 voet hoog uit maakende (...) geheel van onde tot boven 36 Rhyndlandsche voeten.'²⁹

Bouwgeschiedenis

1637: bouw van de loge

Bij de bouw van deze gefortificeerde factorij kort na 1637 moet de Compagnie grote verwachtingen hebben gekoesterd. Ook nu nog is te zien dat kosten noch moeite gespaard zijn om hier een imposante loge te bouwen (afb. 19).

HOOFDGEBOUW

Het hoofdgebouw meet 75 x 44 Rijnlandse voet,³⁰ en is twee lagen hoog met een kap (afb. 5 t/m 7). In dit van oorsprong oudste gedeelte zijn de ruimten door middel van kruisgewelven overspannen, welke op de verdieping waren verfraaid met cassette-stucwerk. De restanten van dit stucwerk zijn nog steeds zichtbaar. Dit gedeelte heeft ook de zwaarste muren. De oriëntatie van het rechthoekige hoofdgebouw is noord-zuid. De galerij komt uit op de oost-west as. Ter weerszijden van de middengang bevinden zich een grote en een kleine kamer. Tussen de noord-west hoek en de galerij bevond zich een trap waarmee de verdieping bereikt werd. Hier bevond zich een balkon dat vermoedelijk rondom het gehele gebouw

Afb. 10. De zuidwesthoek van het hoofdgebouw. Op deze foto uit 1971 is duidelijk te zien dat dit gedeelte na een instorting hersteld moet zijn geweest. De vlakke gevels tussen de restanten van de bezweken toegconstructie duiden hierop. Vermoedelijk was het deze toegconstructie die de hoek er juist heeft uitgedrukt (foto R. Barendsen).

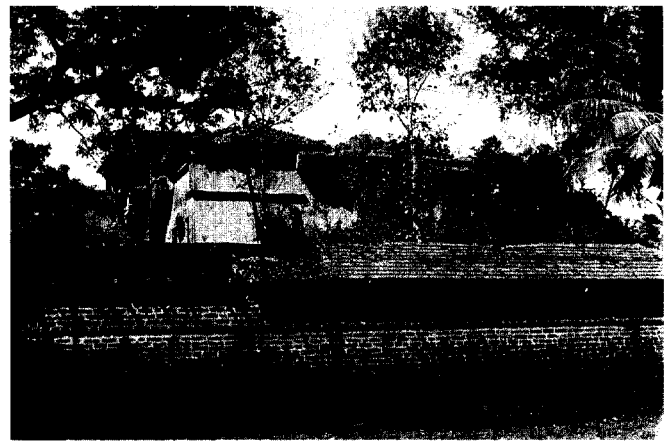
Afb. 11. De zuidwesthoek van het hoofgebouw in 1994. De al eerder herstelde hoek is opnieuw bezwaken. De losse stenen werden later in de contour van de plattegrond opgestapeld. Verder zijn op de foto nog de restanten van de gestucte casetteplafonds van de eerste verdieping te zien. Het geheel heeft thans het aanzien van een romantische ruïne (foto F.F. Ambagtsheer).

liep. De indeling op de verdieping is gelijk aan die op de begane grond. Vanwege het warme klimaat werd de verdieping voor bewoning gebruikt omdat deze het meeste profijt had van de verkoelende werking van de zeewind. De tweede verdieping, de zolder, had in tegenstelling tot de eerste verdieping veel lichtere muren en veel openingen (luiken of ramen) en bood daarmee een ruim uitzicht op de omgeving. Deze is nog toegankelijk via een veel kleinere trap en zal verder geen belangrijke functie hebben gehad.

De achtergevel (oostgevel) is – conform de constructie – opgedeeld in drie traveeën met zware ‘bogen’ en dubbele pilasters (afb. 6). Hierbij heeft de smalle middelste travee een cirkelvormige boog, terwijl de bredere buitenste traveeën korfbogen hebben. Momenteel zijn de bogen op beide verdiepingen opgevuld met lichtere wanden. Deze worden op de eerste verdieping verlevendigd door één venster met daarboven een oeil-de-boeuf, terwijl de centrale travee nu twee vensters zonder oeil-de-boeuf bezit. Op de begane grond is in de centrale travee een deuropening en oeil-de-boeuf aanwezig, terwijl de twee nevenliggende traveeën slechts een klein venster kennen. Binnen de noordelijke travee is een dichtzetting van een oudere deuropening te herkennen.

Op de verdieping zijn nog de resten van balkons aanwezig. Op de foto's van Barendsen van 1971 zien deze er al verval- len uit.³¹ De achtergevel is beduidend soberder uitgevoerd dan de voorgevel, getuige het ontbreken van de kapitelen der dubbele pilasters op de begane grond.

De noord en zuidgevels zijn opgebouwd uit een smalle (13,5 voet) en een brede (25 voet) travee. Van de zuidgevel is de westelijke travee nu ingestort. Zoals op de foto's uit 1971 te zien is had deze helft oorspronkelijk twee ramen (afb. 10). De smallere oostelijke travee is met de twee ventilatie-spleten op de begane grond en een oeil-de-boeuf op de eerste ver-

Afb. 12. De zuidmuur, situatie uit 1971. Goed is te zien hoe provisorisch de ingestorte noordwesthoek en het dak hersteld zijn. De pannendakjes boven de buitenste ommuring behoren tot de bebouwing op het binnenplein, die juist tegen deze ommuren is aangebouwd (foto R. Barendsen).

dieping zeer gesloten. De opbouw met bogen en pilasters is gelijk aan de overige gevels.

De oorspronkelijke ingangspartij is voor een Hollandse loge zeker zeer indrukwekkend geweest. Op de tekening van Isaak de Graaf (1678) is de gevel opgebouwd uit twee verdiepingen met dubbele pilasters, beëindigd door een gebroken fronton (afb. 3). De dubbele pilasters van de begane grond en de eerste verdieping zijn op de tekening gecanneleerd en voorzien van toscanse/dorische kapitelen. De relatieve rijkdom van de gevel wordt verder versterkt door de 5 vazen of pinakels op het fronton, de decoratieve band onder dit fronton, de tympanen boven de gevelopeningen van de eerste ver-

Afb. 13. Detailopname van een kruiskoos met een oeil-de-boeuf erboven. Het eerste verval is reeds zichtbaar: gebroken glas, afbrokkend pleisterwerk en plantengroei. Vermoedelijk was dit nog een oorspronkelijk 17de eeuwse kruiskoos (foto R. Barendsen, 1971).

Afb. 14. Detail van de entree in de voorgevel. Aan de afsnijdingen van de pilasters is te zien dat de poort vroeger smaller moet zijn geweest. Links naast de poort is een plaquette ingemetseld door de A.S.I., waarop behalve een korte geschiedenis uit de VOC-periode, tevens is aangegeven dat dit een 'protected monument' is (foto R. Barendsen, 1971).

dieping en het hiervoor gelegen overdekte balkon. De oorspronkelijke ingang zal tussen de middelste twee pilasters gesitueerd zijn geweest en was derhalve niet breder dan 5 voet.

Deze voorgevel, aan de westzijde, was gericht op de zee. Hierachter bevindt zich het poortgebouw, dat met een galerij of kloostergang verbonden is met de hoofdbouw. Het gehele terrein was omgeven door een aarden wal ter verdediging. De gracht was 25 voet breed en 12 voet diep en was een droge gracht, die alleen in de regentijd met water gevuld was. Tussen de wal en de gracht lag nog een berm ter breedte van 9 voet. Over de brug kwam men via het poortgebouw op het binnenterrein.

Afb. 15. De zuidzijde van de ommuring met de contouren van de droge gracht omstreeks 1971. Deze situatie is anno 1994 nog nauwelijks veranderd (foto R. Barendsen).

Afb. 16. Op deze foto uit 1994 is een stalen hulpconstructie te zien, die zelf thans eveneens herstel verdient. Deze stalen spanten waren tijdens het bezoek van Mr Barendsen in 1971 al aanwezig, hetgeen nogmaals de zwakte van de oorspronkelijke bouw bevestigt (foto F.F. Ambagtsheer).

INTERIEUR EN CONSTRUCTIE

Afgezien van de kruisgewelven met cassette-stucwerk op de verdieping moet het gebouw toen toch een sober interieur hebben gehad. Het gebouw had zware muren van 2,5 á 5 voet dik met weinig ramen. De loge was vooral bedoeld voor de inkoop van handelswaren, welke werden opgeslagen in afwachting van verscheping.

De hoofdconstructie bestond uit een gemetselde kolommenstructuur van 6 à 6,5 x 7 à 7,5 voet dik. Hoewel deze een strakke symmetrische opbouw suggereert bestaat deze uit een midden travee van 19 voet breed met ongelijke zijtraveeën van respectievelijk 24 en 25 voet. Tussen deze kolommenstructuur zijn kruisgewelven gemetseld, die een bogenstructuur in de gevel laten zien (afb. 5 t/m 7).

De muren zijn opgetrokken uit een bepleisterde zachte lokale steensoort genaamd lateriet.

Op de foto's van Barendsen uit 1971 zijn nog kruiskozijnen met luiken te zien. Waarschijnlijk hebben de oorspronkelijke ramen reeds deze vensters gehad (afb. 13).

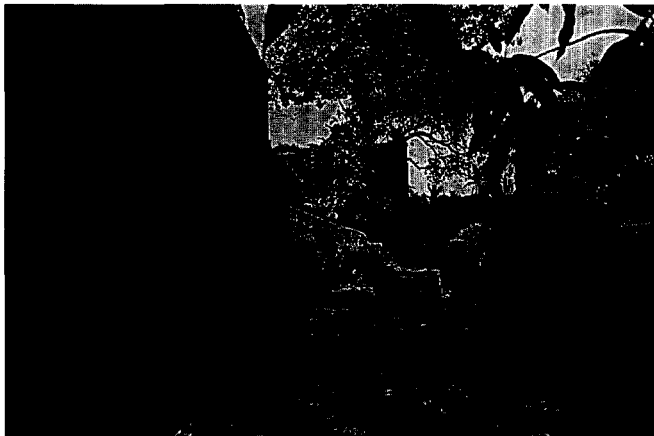
De loge was oorspronkelijk omgeven door een aarden wal. Waarschijnlijk zullen binnen deze omwalling enige houten bouwsels gestaan hebben voor personeel en opslag. Op de binnenplaats achter het hoofdgebouw bevindt zich nog steeds de oorspronkelijke rechthoekige waterput, die net 1,25 meter uit de as van de loge is gesitueerd.

1643: aanvraag voor een ommuring en reparatie van de loge
De nieuwe loge had slechts een aarden wal ter verdediging, hetgeen door de opperkoopman Cornelis van Sanen omstreeks 1643 als onvoldoende wordt beschouwd. Op 17 november 1643 schrijft hij dan ook zijn verzoek om een stenen ommuring aan de Gouverneur Generaal Antonio van Diemen.³²

De belangrijkste reden voor de nieuwe ommuring was de onveiligheid als gevolg van de 'oorloge met de Portugeesen', waarbij de haven van het slechts 60 kilometer zuidelijker gelegen Goa door de VOC-schepen geblokkeerd werd. Ook voelde men zich bedreigd door de 'mooren', zijnde de inlandse bevolking. Tevens werd als reden aangevoerd het belang van Wingurla als verversingsplaats voor de schepen uit Surat, Malabar en de oorlogsschepen voor Goa.³³ Een andere praktische reden betrof het feit dat de aarden wal 'soo swack is dat (...) se geduerende den geheelen reegen tijt (...) soude vanselffs om verde inde gracht ter needer storten'. Tot slot wordt de goedkeuring van Batavia verzocht, omdat men vond dat de loge 'sich selven met negotije in proffijten can bedroopen' en een goede plaats had binnen de profijtelijke peperhandel van Malabar. In de brief wordt voorgesteld 'om 2 punten op de crujs, houcken teegens den anderen over inde muer op te haelen', hetgeen uiteindelijk ook spoedig nadien is uitgevoerd. Over de loge zelf wordt nog vermeld, dat deze wel gebouwd was 'in goede calk en steen starck en met goedt fondament', maar dat de kap met houten planken 'geen remedie zijnde om te repareeren off most de gansche kap affgenomen' en nieuw 'mett pannen gedeckt werden'. Dit werd inderdaad uitgesteld en pas twaalf jaar later uitgevoerd.

Kort nadat dit verzoek tot versterking van de loge werd gedaan, zal dit waarschijnlijk door Batavia gehonoreerd zijn en ging men daadwerkelijk over tot de aanleg van de ommuring met de twee bastions (afb. 20). De perspectief tekening met de bijbehorende plattegrond van 1678 uit de Atlas van Isaak de Graaf levert veel informatie omtrent de vorm van deze ommuring (afb 3).

De rechthoekige ommuring van 12 x 13 Rijnlandse roeden werd ter plaatse van de aarden wal aangelegd. De muren waren slechts twee voet dik en vanaf de binnenplaats gemeten slechts 10 voet hoog. De ommuring was op de zuidoostelijke

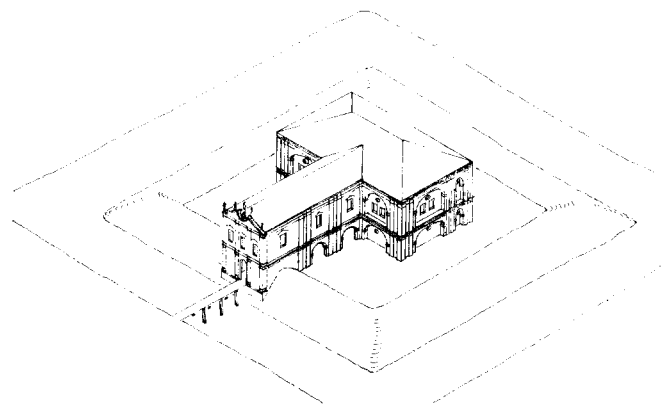

Afb. 17. De 'trap' aan de noordzijde van de loge. Om instorting zoals aan de zuidwesthoek te voorkomen, is hier een extra drukboog tegen de noordwesthoek aangebouwd. Later is hier tevens een trap op gemetseld, die begrijpelijkerwijze een merkwaardig verloop heeft (foto F.F. Ambagtsheer, 1994).

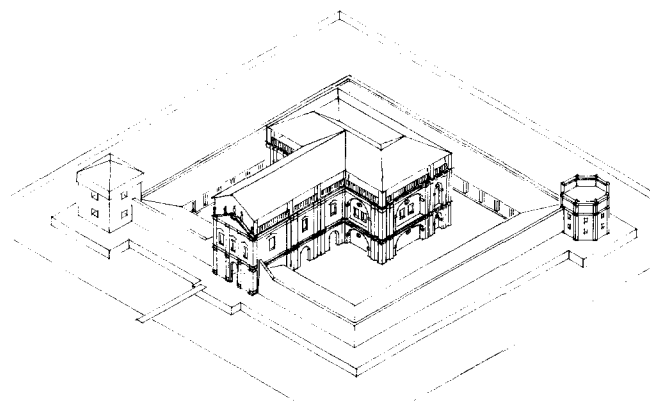

Afb. 18. De eerste verdieping in de noordvleugel van het poortgebouw. Aan de nissen ter weerszijde van de deuropening is af te leiden dat deze ruimte een belangrijke representatieve functie heeft gekend (foto F.F. Ambagtsheer, 1994).

hoek nog versterkt met een achthoekig torentje – het zogenaamde 'ront torentje' – dat volgens de tekening wellicht met pilasters en vazen op de hoeken versierd was. Het torentje wekt derhalve eerder de indruk als een belvédère gebouwd te zijn dan als een werkelijk versterkte toren. Dit wordt bevestigd door de benaming van het aan de andere zijde gelegen bastion: 'Vierkant Reditje op de andere hoek van de muur daar geschut op ligt'. Dit vierkante bastion met een overkapt geschutsplatform op de eerste verdieping was in feite de enige serieuze versterking van de ommuurde loge. De tekening laat nog twee geschutsopeningen op de zuidwestelijke hoek van de ommuring zien, maar hiervan is thans geen spoor in het nog bestaande muurwerk terug te vinden. Wel is er thans nog een reeks van 22 schietgaten aan de noordzijde, de stadzijde, zichtbaar.

Afb. 19. Isometrische tekening van het bouwvolume van de loge omstreeks 1637. De loge kende oorspronkelijk geen ommuring, maar een omwalling (Tek. L.B. Wevers, 1996).

Afb. 20. Isometrische tekening van het bouwvolume van de loge omstreeks 1678. Deze tekening is mede gebaseerd op de tekening van Isaak de Graaf (Tek. L.B. Wevers, 1996).

Aan de binnenzijde van de ommuring was een 'open Galdery en Wooning', gebouwd in de vorm van een lessenaarsdak op kolommen tegen de ommuring aan.

Dat de ommuring pas in een latere fase – na 1643 – werd aangelegd wordt door de perspectieftekening van de ingangspartij bevestigd. Deze laat een gepleisterde gevel zien, waar de buitenmuur met laterietblokken koud op aansluit. De schuin oplopende beëindiging van deze muur kan wellicht te maken hebben met de mogelijk hierachtergelegen kleine aanbouwen met lessenaarsdaken, die zich aan weerszijden van de galerij bevonden kunnen hebben.³⁴

1655 : herstel van de galerij en loge

De loge was blijkbaar niet erg degelijk gebouwd, want op 30 maart 1655 worden er ongelukken gemeld, die veroorzaakt zouden zijn door de bouwvalligheid van de loge. Het betrof hier onder andere de galerij tussen de poort en het hoofdgebouw, die 'verot ende vernielt was', terwijl de na 1643 gebouwde ommuring nog wel als 'seer sterck' werd beschouwd. Vanuit Batavia wordt op 14 augustus geantwoord, dat de herstellingswerkzaamheden zo goedkoop mogelijk moesten worden uitgevoerd.³⁵

De bouw werd echter duurder en degelijker uitgevoerd, hetgeen door Leendert Jansz. drie jaar later nog eens uitgebreid gemotiveerd werd. Een van de redenen was 'om d'aensienelijke inhabitanten wanneer deselvige t'opperhoofd met groot gevolg coomen begroeten audientie te verlenen'.³⁶ Expliciet wordt hier dus op de representatieve functie van de loge gewezen. Een andere essentiële reden betrof het gegeven dat vanwege onlusten de materialen over het water moesten worden aangevoerd, terwijl normaal gesproken de 'steen, calcq ende metselloon heer civil te becoomen was'.

De herbouw werd blijkbaar in hout overwogen, omdat het 'opbouwen met steen boven 3 à 400 pagoden niet hooger als t'vermaecken met houtwerck soude coomen te costen'. De

jaarlijkse reparatiekosten en de dreiging van de Portugezen vormden blijkbaar de aanleiding, dat op 8 mei 1656 vanuit Batavia werd geadviseerd 't'huijs ende galderije geheel met steen te bouwen'.

De kwaliteit van het muurwerk van de galerij was erg slecht. De muren waren wel dik, maar met te weinig kalk gemetseld. Ze waren zo slecht, dat deze 'met voeten conde omgestooten werden, tot verwonderinge tgansche huijs niet geheel is nedergestort geweest'. Tijdens de herstelwerkzaamheden stortte dan ook nog een pilaar in. Batavia vond het echter te duur worden en vroeg op 5 september 1656 'of de galderie niet geheel gemist off met een vierde van de voorgestelde onkosten conde voltrocken werden'. Hierop wordt echter geantwoord dat men de ruimte hard nodig heeft voor de 'diverse aensienlijke inhabitanten tot onderhoudinge van vruntschap (die met een ongemeen groot gevolg van personen verscheijnen)', zoals tijdens de blokkade van Goa (1636-1644).³⁷ Tevens was de ruimte beschikbaar voor de bemanning van compagnie's schepen, die voor verversing langskwamen. Voor de volledigheid wordt nog vermeld, dat het opperhoofd slechts twee kamers in het (hoofd)gebouw tot zijn beschikking had.

Om de onkosten in de hand te houden wordt op 14 mei 1658 voorgesteld een pannendak over het huis aan te brengen tegen de 'swaere aldaer vallende regen'.

Tot slot wordt nog vermeld, dat de afgebroken stenen woning in 4 à 5 jaar weer was opgebouwd, en dat hiermee tussen 1649 en 1656 ruim 7000 pagodas gemoeid waren, maar 'van welke laste de ver(enigde) Comp(agnie) voortaan bevrijt sal blijven'!

Het bestaande gebouw laat eveneens de uitgevoerde bouwactiviteiten zien. Een opvallend gegeven hierbij is dat de – oorspronkelijk met kruisgewelven overwelfde – galerij bij de herstellingswerkzaamheden een vloerconstructie met gordelbogen kreeg. Hierbij werden verschillende hart-op-hart afstanden – 1,20 m en 1 m – toegepast. De overgang van het oude en nieuwe constructie-systeem is nog duidelijk herkenbaar in het huidige gebouw (afb. 6).

Verder zal ook de lichte houten opbouw en balustraden rondom van de tweede verdieping toen aangebracht zijn. Hierdoor kan het merkwaardige detail uit de tekening van Isaak de Graaf (1678) verklaard worden, waarbij dit dak boven het fronton van de ingangspartij uitkomt. Deze lichte houten dakopbouw verklaart de dunnere muurdammen op de tweede verdieping, waarbij elke travee met twee vensters onderverdeeld is. Omstreeks 1971 bestond deze dakopbouw nog (afb. 12).

De achttiende eeuw

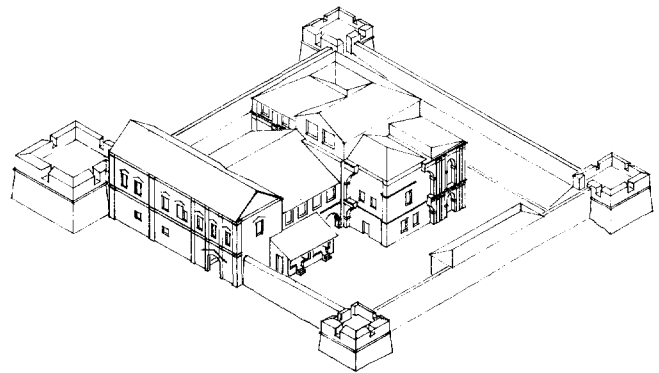
Bij het onderzoek bleek dat het gebouw na het ontstaan van de tekening van de Graaf uit 1678 en Valentijn uit 1726 nog ingrijpend is gewijzigd. Dit is in tegenstelling met de VOC-bronnen, welke er juist op wijzen dat het belang en daarmee ook de bouwactiviteiten van de loge na 1700 sterk vermindert waren. Op alle vier hoeken van de ommuring bevindt zich nu een vierkant bastion waarbij het N.W. bastion, het

grootste, alleen toegang heeft vanaf de eerste verdieping van het poortgebouw (afb. 21). De andere drie zijn toegankelijk vanaf het binnenterrein en voorzien van een ramp om een kanon omhoog te rijden. Ondanks het feit dat de loge geen militaire functie had en er ook geen legermacht gevestigd was, heeft elk bastion vier schietopeningen. De latere aanbouwen en herstelwerken van de loge zijn met gestucte gordelbogen overspannen (begane grond) terwijl de kapconstructies in hout uitgevoerd.

Poortgebouw

De voorgevel van het poortgebouw werd met twee traveeën uitgebreid tot drie traveeën, waarbij de linker en middelste travee op de eerste verdieping elk door twee vensterassen zijn onderverdeeld, terwijl de oorspronkelijke oude rechter travee met drie vensterassen en de entree breder en belangrijker is (afb. 8). Mogelijk werd toen ook de entree – beëindigd door een segmentboog – verbreed (afb. 14). Deze doorsnijdt daardoor de oude pilasterindeling. Ook de sporen van het dakje boven de ingang doorsnijden de pilasters. Boven de vensters op de eerste verdieping bevinden zich restanten van mogelijk oorspronkelijk driehoekige frontons, alhoewel het hier wellicht slechts geknikte waterlijsten betreft. Indien dit juist is, heeft het dak van de ingangspartij waarschijnlijk geen overstek gekend, waardoor de ‘waterlijsten’ noodzakelijk waren. Op de eerste verdieping, juist naast de middelste travee, bevindt zich een dichtgezette deuropening, die mogelijk toegang tot een balkon verschaftte. Op de verdieping bestaat de uitbreiding uit een grote ruimte welke uitkwam op het hoger gelegen N-W bastion. Gezien de twee ronde beeldnissen moet deze zaal fraai ingericht geweest zijn (afb. 18). Dit duidt op een belangrijke functie.

Naast de galerij, waar zich tot dan toe de trap bevond, komt waarschijnlijk ook een nieuwe invulling, met opslagruimten op de begane grond en een veranda op de verdieping (Afb. 5 en 7). De trap wordt verplaatst en is nu vanaf de galerij toegankelijk en komt boven uit achter de nieuwe uitbrei-

Afb. 22. Isometrische tekening van het bouwvolume van de loge omstreeks 1971. Deze tekening is mede gebaseerd op de foto's van R. Barendsen (Tek. L.B. Wevers, 1996).

ding van het poortgebouw, waar zich nu de belangrijkste ruimte bevindt. Deze uitbreiding heeft opvallend veel niveauverschillen en daardoor ook veel trappen. Van hieruit gaat ook een vaste trap naar de zolder.

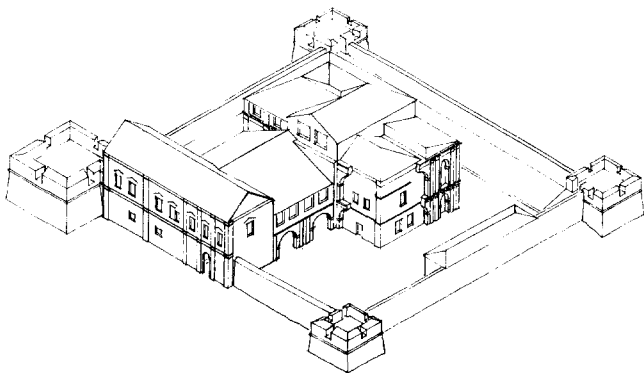
Ook de hoeveelheid aan invullingen op het binnenterrein wijst erop dat de loge nog intensief in gebruik moet zijn geweest. Het is mogelijk dat zich hier een zelfstandige handelaar had gevestigd, welke de loge van de VOC had overgenomen. De plaats was nog steeds in trek wegens het belang van een verversings haven. Dit blijkt ook uit het feit dat de Engelsen in 1772 een kleine factorij in Wingurla hebben geopend.

De latere verbouwingen

Gedurende de negentiende en twintigste eeuw is de loge waarschijnlijk nog enkele malen verbouwd. Door het ontbreken van archiefmateriaal kunnen deze wijzigingen echter moeilijk gedateerd worden.

Een van de wijzigingen betreft de vernieuwing van de zuidwestelijke hoek van het hoofdgebouw. Dit gedeelte was blijkbaar of verwoest, of bouwvallig geworden, zodat dit op een eenvoudige wijze tussentijds hersteld moest worden. Op de foto's van Barendsen van omstreeks 1971 is het verschil in gevelarchitectuur van deze hoek met de rest van het gebouw goed herkenbaar (afb. 10). In plaats van de gevels met bogen en pilasters werd een eenvoudige gladde gevel aangebracht. Gezien de vensters zou dit mogelijk in de loop van de negentiende eeuw kunnen zijn uitgevoerd.

Verder zijn in deze periode nog diverse aanpassingen van dakpartijen, balkons en de trap aan de noordzijde uitgevoerd (afb. 21). Deze aanbouw – gelegen tussen de galerij, het hoofdgebouw en het poortgebouw – werd waarschijnlijk al – gezien de vloerconstructies met gordelbogen – gedurende de achttiende eeuw aangebracht, maar het huidige gebouw toont sporen van minimaal twee verschillende lessenaarsdaken boven dit bouwdeel (afb. 7). Ook de merkwaardige situering van de trap – die recht op de bouwmuur van het hoofde-

Afb. 21. Isometrische tekening van het bouwvolume van de loge omstreeks 1850 (Tek. L.B. Wevers, 1996).

bouw uitkomt – moet het resultaat van een latere verbouwing zijn (afb. 17). Zeer waarschijnlijk heeft de trap voornamelijk een constructieve functie gehad, aangezien deze precies op de noord-westhoek van het gebouw uitkomt. Op de hoeken komen namelijk de grootste spatkrachten van de gewelven voor. Aan de zuidzijde leidde dit al tot de eerder genoemde instorting en herstelwerkzaamheden van het gebouw (afb. 11). Hierdoor is het aannemelijk dat men omstreeks deze tijd de noordzijde – waar men blijkbaar dezelfde problemen verwachtte – versterkte met een luchtboog. Dat de functie als trap minder belangrijk was in vergelijking tot de constructieve functie, blijkt uit de onregelmatige plattegrond en de parabolische loop van de trap. Verder is de ligging misschien nog verklaarbaar, wanneer men aanneemt dat de bijgebouwen binnen dit gedeelte van de ommuring voor personeel bestemd waren, waardoor een extra toegang tot de hoofdverdieping wellicht gewenst werd. Waarvoor het gebouw in de negentiende eeuw echter gebruikt werd is echter vooralsnog onduidelijk. Mogelijk hebben de Engelsen het gebouw nog later benut als handels- en opslagplaats.

Aan de zuidzijde van de galerij bevindt zich thans een aanbouw. Dit kleine aanbouwje met een lessenaarsdak, bestaat uit twee ruimten met elk een aparte entree aan de binnenplaatszijde en werd later tegen de galerij aangebouwd. Mogelijk houdt de aanbouw verband met de laatste functie van het gebouw, namelijk de 'public office'.³⁸

Verval van de loge

Het verval zal zijn ingetreden aan het eind van de jaren zestig van deze eeuw. Dankzij een fotodocumentatie van de heer Barendsen uit 1971 hebben wij thans nog een indruk van het gebouw in welstand (afb. 22). Het gebouw stond toen echter al leeg en was enigszins verwaarloosd.

Gedurende het bezoek van Barendsen was er al sprake van sloop van de loge. Ondanks de gevoerde correspondentie van de heer Barendsen om deze sloop te voorkomen en het gegeven dat het gebouw op de monumentenlijst van de Archaeological Survey of India staat, heeft dit niet tot een adequate bescherming geleid.

De reeds hiervoor genoemde herstelde zuidwestelijke hoek van het hoofdgebouw is een aantal jaren geleden opnieuw ingestort (afb. 11). Ook de later aangebrachte hulpconstructies ter ondersteuning van de gewelven bestaande uit stalen spanen op de verdiepingen, zijn in slechte staat of reeds geheel bezweken. Ten slotte is al het houtwerk duidelijk verdwenen door sloop (afb. 16). Zo zijn de afgelopen jaren de kapconstructies en de kozijnen systematisch uitgebroken en verwijderd (afb. 9).

De muren – die zijn opgetrokken uit de zachte Laterietsteen – vervallen bij verwaarlozing snel en laten begroeiing gemakkelijk toe. Verder laat ook de rest van het gebouw zeer ernstige scheurvorming zien. Ondanks het feit dat de ASI hier een 'watchman' heeft aangesteld om het terrein schoon te houden, verkeert het gebouw in een zeer slechte staat.

Besluit

Na het uitvoeren van uitgebreid veldwerk aan de Malabar- en Coromandelkust, blijkt de loge van Wingurla één van de architectonisch meest interessante VOC-monumenten. Allereerst, omdat het hier één van de weinige nog bestaande loges betreft, dit in vergelijking met de diverse VOC-forten en kerken die nog in India bestaan.

Qua architectuur kan in het algemeen gesteld worden dat de overzeese VOC-bouwkunst vaak niet bijzonder spectaculair was. Wingurla is kwalitatief een zeer gunstige uitzondering, hetgeen vooral tot uitdrukking komt in de fraaie interieurs met kruisgewelven en gestucte 'cassettes'. Hierdoor kan men stellen dat Wingurla inderdaad een prachtig VOC-gebouw is, 'het schoonste dat in India te vinden is'.

Noten

* Van januari tot april 1994 hebben Frans Ambagtsheer en Annemieke Witteveen uitgebreid veldwerkonderzoek verricht aan de Malabarkust en de kust van Madura in Zuid-India. Hierbij zijn maar liefst 28 voormalige nederzettingen gelokaliseerd en werden de aangetroffen objecten gedocumenteerd. De hier gebruikte opmetingstekeningen zijn het resultaat van dit veldwerk. De heer R. Barendsen en Leo Wevers hebben in maart-april 1994 ook deelgenomen aan dit veldwerkonderzoek ter ondersteuning van de fotodocumentatie.

Dit onderzoek wordt uitgevoerd in samenwerking met het Rijksmuseum te Amsterdam. Het veldwerk ter plaatse werd mogelijk door de bijdrage van het Prins Bernhardfonds. Verder droegen bij: het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (Kivi) en het Universiteitsfonds der Technische Universiteit Delft.

Namens de stichting 'Documentatie (bouwkundige) Monumenten der VOC i.o.' werken beide auteurs in samenwerking met het Rijksmuseum (te Amsterdam) thans aan de documentatie van alle Indiase VOC-nederzettingen. Hierbij wordt o.a. gebruik gemaakt van de gegevens van het onderzoek dat mr R. Barendsen in de jaren '60 heeft uitgevoerd. Het onderhavige artikel over Wingurla is het eerste resultaat van deze inventarisatie.

- 1 F. Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indië*, Dordrecht 1726, 2e stuk, p. 230.
- 2 G.D. Winius & M.P.M. Vink, *The merchant-warrior pacified. The VOC (The Dutch East India Co.) and its changing political economy in India*, Delhi 1991, p. 12.
- 3 Een andere VOC-vestiging met een belangrijke politieke functie was de factorij te Agra.
- 4 P. van Dam, 'Beschrijvinghe van de Oostindische Compagnie'. Tweede boek, deel II. Bewerkte uitgave door F.W. Stapel. 's-Gravenhage 1939, p. 436.
- 5 Goa was de residentie van de Portugese onderkoning.
- 6 ARA, kaartenarchief, inv.nr. VEL 885.
- 7 Onder de 'Toepassen' kwamen ook Indiërs die niet van Portugese afkomst waren voor. Vriendelijke mededeling de heer L. Wagenaar.
- 8 H. Terpstra, *De Nederlanders in Voor-Indië*, Amsterdam 1947, p. 125.
- 9 De huidige naam voor Visiapur is Bijapur.
- 10 ARA, VOC 1143, fol 708-711.
- 11 ARA, VOC 1203, fol 893-907.
- 12 Buiten deze relatief kleine Nederlandse staf was nog een aantal inheemse bedienden aanwezig.
- 13 De paarden werden vaak als geschenken voor diverse inlandse

- machthebbers gebruikt. De paarden werden dus niet als lastdier benut. Vriendelijke mededeling de heer L. Wagenaar.
- 14 W.Ph.Coolhaas, *Generale Missieven van Gouverneur-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie*, 's-Gravenhage 1985, deel III (1655-1674), p. 76.
 - 15 Coolhaas 1985, deel III (1655-1674), pp. 246 en 313. Rapport van 14 december 1658, waarin een jaarwinst van f 32081-7-2 wordt genoemd en het rapport van 16 januari 1660, waarin een winst van 47067-4-10 wordt vermeld.
 - 16 Coolhaas 1985, deel III (1655-1674), p. 435.
 - 17 Coolhaas 1985, deel III (1655-1674), p. 701.
 - 18 Coolhaas 1985, deel III (1655-1674), p. 818.
 - 19 P. Davies, *'Monuments of India', vol. II 'Islamic, Rajput, European'*, London 1989, p. 506.
 - 20 'Condewaer, een coopstad aen de andere zijde van Goa gelegen'. Mogelijk betreft het hier het huidige Coondapur, waar oorspronkelijk de VOC-loge Barseloer gelegen was.
 - 21 Coolhaas 1985, deel III (1655-1674), pp. 890-891.
 - 22 Van Dam, Tweede boek, deel 2, p. 436.
 - 23 Coolhaas 1985, deel III (1655-1674), p. 949.
 - 24 H.K. s'Jacob, *De Nederlanders in Kerala 1663-1701*, 's-Gravenhage 1976, p. LII, noot 176.
 - 25 Van Dam, Tweede boek, deel 2, p. XV.
 - 26 Van Dam 1939, Tweede boek, deel 2, p. 134.
 - 27 ARA, VOC 1547, fol 211-215.
 - 28 Het werk van Valentijn werd in 1726 gepubliceerd. De hier beschreven situatie zal van hiervoor dateren.
 - 29 Deze hoogte komt exact overeen met die van de kroonlijst van het nog bestaande gebouw.
 - 30 R. Rentenaar, *Van Swindens vergelijkingstafels voor lengtematen en landmaten*, Wageningen 1971. De Rijnlandse voet meet 31,394 cm.
 - 31 De heer Barendsen heeft in de periode 1963-1971 diverse reizen langs de Indiase kusten gemaakt om de VOC-overblijfselen te inventariseren. Hiervan zijn twee verslagen – van de Malabarkust en de Coromandelkust – uitgewerkt en bij de RDMZ gearchiveerd.
 - 32 ARA, VOC 1143, fol 708-711.
 - 33 Vanaf de veertiger jaren van de zeventiende-eeuw tot aan de beslissende slag om Cochin in 1663 werd de haven van Goa diverse malen door een aantal VOC-schepen geblokkeerd. Vriendelijke mededeling voor de heer L. Wagenaar.
 - 34 Een andere mogelijkheid zou kunnen zijn dat men uit esthetische overwegingen de ommuring met opzet hoger op de voorgevel wenste aan te sluiten.
 - 35 ARA, VOC 1227, fol 419-421.
 - 36 Waarschijnlijk wordt hier bedoeld op het bezoek van de gouverneur generaal Johan Maetsuijcker. AA, VOC 1227, fol 419.
 - 37 C.R. Boxer, *Jan Compagnie in oorlog en vrede, beknopte geschiedenis VOC*, Bussum 1977, p. 23.
 - 38 J. Murray, *A handbook to India, Pakistan, Burma and Ceylon*, London 1955, p. 444. Het betrof hier een gerechtsgebouw, dat omstreeks 1970 werd opgeheven. Vriendelijke mededeling Mr R. Barendsen.

PUBLICATIES

L. Bosman, **Nieuw Amsterdam in Berbice (Guyana). De planning en bouw van een koloniale stad, 1764-1800.** Zeven Provinciën Reeks 9 (Hilversum 1994) 92 pp, geïll., ISBN 90 6550 131 2, prijs f 25.

Een stad van niks

'Of het nu de naam van stad verdient wil ik niet beslissen, maar het dorp Abcou in Europa is groter dan deze stad', noteerde een Nederlandse bezoeker van Nieuw Amsterdam in 1823. Nieuw Amsterdam was een stad die eigenlijk niet gewent was en die ook nauwelijks tot stand is gekomen. Een paar huizen en wat kantoren, meer niet. Nog steeds heeft Nieuw Amsterdam, in het huidige Guyana, niet veel om het lijf. Het verschil met zijn tot New York omgedoopte naamgenoot kon niet groter zijn. Toch maakt Nieuw Amsterdam een boeiende geschiedenis, niet alleen om wat tot stand is gebracht, maar juist om wat er maar niet wilde komen.

De oorzaak van de late en geringe ontwikkeling van Nieuw Amsterdam moet worden gezocht in de lage bevolkingsdichtheid van de regio en in de specifieke functie van de kolonie. In dit opzicht zijn koloniale steden het produkt van twee elementen: de omringende samenleving en het beleid van de koloniserende instantie. Urbanisatie in plantagekolonies heeft nooit een hoge vlucht genomen, en Berbice is daarop geen uitzondering. Bovendien was het zelfs als plantagekolonie nogal een uithoek. Pas in de laat-achttiende eeuw ontstond schoorvoetend een nederzetting, maar voordat de bouw goed en wel op gang was, kwam de kolonie in 1803 (na een voorafgaande bezetting in 1796-1802) definitief in handen van de Engelsen.

Lange aanloop

Nieuw Amsterdam in Berbice neemt een lange aanloop. Pas het laatste hoofdstuk gaat in op de bouwactiviteiten en de structuur van Nieuw Amsterdam. De voorafgaande vijf hoofdstukken worden gewijd aan de geschiedenis van de kolonie en de Sociëteit, aan de eerdere vestigingen in Berbice, en bovenal aan de langdurige plannemakerij. Veel aandacht wordt besteed aan de grote slavenopstand van 1763, toen de gehele nederzetting aan de vernieling werd prijsgegeven. De wederopbouw kwam slechts langzaam op gang, en hoewel diverse plannen werden ontwikkeld voor een nieuw fort en nieuwe gouvernementgebouwen op de oude lokatie, negentig kilometer stroomopwaarts vanaf de kust.

Weinig kwam tot stand, totdat in de Vierde Engelse oorlog de kolonie zonder slag of stoot door de Engelsen werd ingenomen. Na teruggave in 1784 besloot de directie alle oude bouwplannen te verlaten en haar bestuurszetel dicht bij de monding van de Berbice te vestigen. Hiermee volgde zij een al veel eerder ingezette verschuiving van de plantages van de bovenloop van de Berbice naar de kuststreek, bij de monding van de rivier. Het feit dat de vestiging zo gemakkelijk verplaatst kon worden, duidt al op de afwezigheid van een autonoom stadsleven: de economische activiteit in de nederzetting was geheel afhankelijk van de aanwezigheid van de Sociëteitsburelen.

Op nauwgezette wijze heeft Bosman de plannen om Nieuw Amsterdam te bouwen bestudeerd. Het aardige is nu dat dit beknopte boek een aantal koloniale stedenbouwkundige karakteristieken illustreert. Gebrek aan expertise, geld, arbeid, bouw materiaal en elan domineerden de bouwgeschiedenis, en dat was in de andere koloniën al niet veel anders. Ook het hoge ad-hoc gehalte valt op. Ondanks de intensieve bemoeienis van de directie in Nederland – waar ook vele plannen zijn getekend, een uniek verschijnsel in de koloniale stede-

bouw – bleek de lokale situatie voortdurend ingrijpende aanpassingen te vereisen. Van belang is tevens de inbreng van de individuele bouwmeesters in de kolonie – iets waarnaar voor de meeste koloniale steden nog te weinig onderzoek is verricht. Voor Nieuw Amsterdam heeft Bosman het persoonlijke stempel en de visies van de plaatselijke architecten minutieus weten te reconstrueren. Uiteindelijk waren het niet de Nederlandse plannen, maar de ontwerpen van de plaatselijke bouwmeester Jan van Schoonenbeek die Nieuw Amsterdam hebben gevormd.

Daarnaast valt in Nieuw Amsterdam de volstrekte onaanzienlijkheid van de architectuur op. Dit weerspiegelt de doelmatigheid van de onderneming. Zoals de andere Nederlandse koloniën in deze periode, was Berbice het bezit van een handelsbedrijf, de Sociëteit van Berbice: kantoren werden er gebouwd, geen paleizen. Hoewel verscheidene ontwerpen voor de nieuwe vestigingen na 1763 en 1784 zich een zeer gering vertoon van luxe en ornamentering veroorloofden, bleven de gebouwen bovenal bescheiden en uitermate functioneel.

Dat gold nog sterker voor de particuliere huizen. Kolonisatieplannen schijnen er niet te zijn geweest. De paar huizen die onder de rook van het gouvernement werden gebouwd, waren het bezit van oud-werknemers van de Sociëteit en een enkele vrijgelaten slaaf, die voor eigen rekening een bedrijfje begonnen, als houthakkers, timmerlieden of herbergiers. Ook hier zien we een typisch Nederlands koloniaal verschijnsel in het monopoliestreven van de Sociëteit en haar tegenwerking van particulieren die een eigen bedrijf wilden opzetten. Een van de gevolgen voor de bouwactiviteiten was het grote gebrek aan bakstenen en kalk, omdat de directie de oprichting van particuliere ovens tegenhield.

Afwijkend patroon

Ondanks de gelijkenissen wijkt Berbice in een aantal opzichten af van het elders overheersende patroon. Bosmans studie nodigt uit om Nieuw Amsterdam te vergelijken met andere koloniale vestigingen. Hijzelf tipt deze mogelijkheid aan in zijn conclusie, maar een comparatieve analyse valt buiten het bestek van zijn studie.

Wel merkt Bosman terecht op, dat Nieuw Amsterdam in structureel of morfologisch opzicht weinig op andere koloniale steden lijkt. Voor een deel wordt dit verklaard door het tijdstip van ontstaan. De meeste Nederlandse koloniale steden dateren van de zeventiende eeuw, en waren, ruwweg, volgens een zelfde plan opgezet. Overal vormde het fort de kern van de nederzetting. Waar een stad ontstond, was zij langwerpig van vorm, met een rechthoekig, symmetrisch patroon van elkaar kruisende straten.

Een dergelijke structuur is afwezig in Nieuw Amsterdam, maar de uitleg van percelen was toch niet geheel van planning verstoken. De kavels, in een enkele aaneengesloten rij geprojecteerd ten zuiden van het gouvernement, werden aanvankelijk alle langs de rivier Berbice opgemeten en hadden een uniforme maat. Hun inpoldering werd echter volledig aan particulieren overgelaten. Het lijkt erop dat de praktijk van plantageaanleg ook bij de uitleg van de nieuwe nederzetting werd gevolgd. Door overdracht en splitsing van percelen werd de oorspronkelijke structuur gewijzigd, los van enige overheidsbemoeienis. Van een stedenbouwkundige visie is bij de ontwikkeling geen sprake geweest. Een evenwichtige functionele en esthetische inrichting van de ruimte werd niet beoogd.

Even opmerkelijk is het feit dat in Berbice militaire en bestuurlijke functies werden gescheiden. De residentie van het gouvernement was onverdedigbaar, terwijl het oude fort St. Andries dicht bij de monding van de Berbice bleef gehandhaafd. Daarmee heeft Nieuw Amsterdam een geheel andere structuur dan de meeste Nederlandse koloniale nederzettingen.

Helaas blijkt nergens wat de redenen zijn geweest om de bestuursgebouwen onversterkt te houden en het oude en nutteloos gebleken fortje St. Andries te behouden. De ervaring had immers geleerd dat zowel interne vijanden (oproerige slaven) als externe tegenstanders (Engelsen) te duchten waren. Onmiskenbaar heeft het tijdstip invloed uitgeoefend op het nederzettingenconcept. Sinds de zeventiende eeuw waren verschuivingen opgetreden in het stedenbouwkundig denken in Europa, en was de visie op de inrichting van de koloniale samenleving veranderd. Ook elders, zoals in Batavia, ziet men dat rond deze tijd het defensieve concept van fort en versterkte stad wordt verlaten en dat een 'open' structuur ontstaat.

Tot op zekere hoogte lijkt de structuur van Nieuw Amsterdam – met name in haar latere ontwikkeling – op die van Paramaribo. Ook die stad ontstond pas geleidelijk als vestigingsplaats van toeleveringsbedrijfjes voor het garnizoen en het gouvernement. Zonder stadsmuren en met een zekere maar niet consequent doorgevoerde regelmaat vertoont Paramaribo, net als Nieuw Amsterdam, niet de strakke planning en wat benauwde proporties van andere, zeventiende-eeuwse, koloniale steden.

Zoals gezegd, Bosmans verklaringen blijven voorzichtig, en zijn pogingen om Berbice in een comparatief perspectief te plaatsen zijn summier. Dat doet niets af aan de studie, maar een bredere vergelijking en analyse hadden ons inzicht in koloniale stedenbouw kunnen verrijken. Nu beperkt het boek zich grotendeels tot een – vakkundige – historische inventarisatie. Ik vrees dat hier te lande slechts weinigen zich in Berbice interesseren. Ten onrechte. Bosmans boekje bewijst hoe boeiend deze kleine geschiedenis is.

Remco Raben

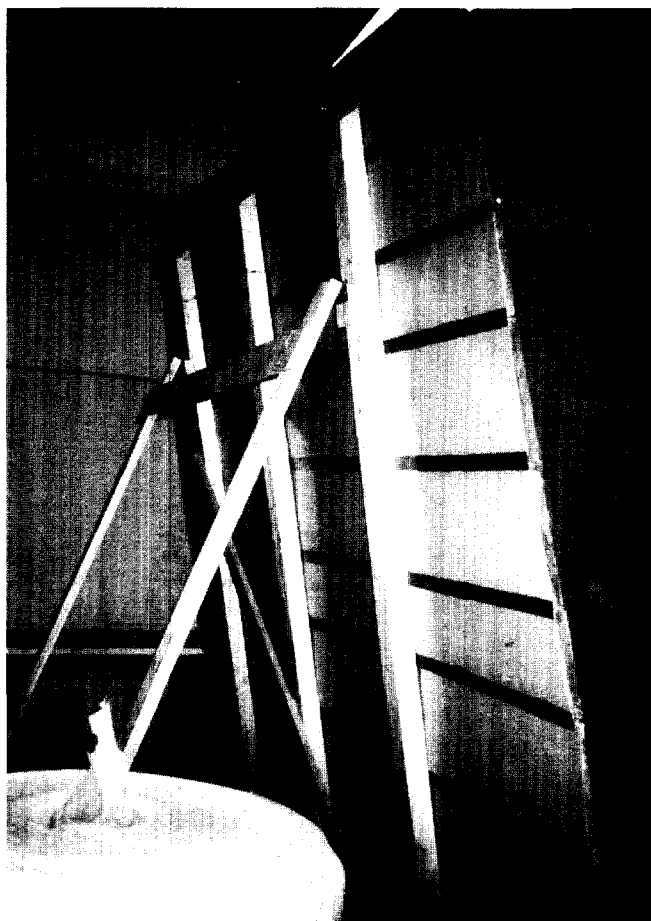
MONUMENTENZORG

Restauratie gewelfschilderingen Warmenhuizen¹

In het Amsterdamse meubelrestauratie-atelier van Bruijs & Schulte werd begin augustus de laatste hand gelegd aan de eerste fase van de restauratie van de gewelfschilderingen uit de Hervormde Kerk te Warmenhuizen. Dit gecompliceerde restauratieproject wordt uitgevoerd door W. Haakma Wagenaar en P. Bruijs en hun respectieve medewerkers.

De schilderijen van Warmenhuizen, nu alle gedemonteerd, zijn rond 1525 vervaardigd en beslaan negen gewelfvakken in het koor. De schilderijen met het Laatste Oordeel en de Hemel en de Hel vormen het gewelfbeschoot van de vijfzijdige koorsluiting. Op het beschoot van het tongewelf van de vier aansluitende gewelfvakken zijn aan de noorzijde de 'Inzameling van het Manna' en de 'Dans om het Gouden Kalf' en aan de zuidzijde de 'Ontmoeting van Abraham en Melchisedek' en de 'Doortocht door de Rode Zee' afgebeeld.

Volgens een achttiende-eeuwse bron zouden de schilderijen in 1525 door Jan van Scorel zijn gemaakt. In 1937 werden ze door Hoogewerff toegeschreven aan het atelier van Van Scorels leermeester, Jacob Cornelisz van Oostzanen. Dit atelier was volgens hem ook verantwoordelijk voor de verwante schilderijen in de Laurenskerk te Alkmaar. W.Th. Kloek pleitte in 1990 voor toeschrijving aan een anonieme meester die ook een tekening van Abraham en Melchisedek in Weimar en de memorietafel van Tieleman van Wijngaarden en Dirk van Raaphorst zou hebben vervaardigd (Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv.nr. RMCC s25).² Nu er, na de restauratie, meer van het oorspronkelijke werk te zien is, lijken de stilistische verschillen met de tekening en de memorietafel echter te groot. W. Haakma Wagenaar en H.L.M. Defoer, die het restauratie-atelier on-

Afb. 1. De achterzijde van het gewelfbeschoot, afgedekt met eenzijdig gelamineerde honingraatmatten en kunststof stroken. (foto auteur)

langs bezocht, achten het waarschijnlijker dat de schilderijen inderdaad naar ontwerp van Van Oostzanen en door kunstenaars uit zijn atelier zijn vervaardigd.

Het gewelf van Warmenhuizen is in 1891 op advies van Victor de Stuers en P.J.H. Cuypers uit de kerk genomen en naar het Rijksmuseum overgebracht. In ditzelfde jaar is het gemonteerd in het gewelf van de hal van de Rijksnormaalschool, die zich in de tuin van het Rijksmuseum bevond. Bij de restauratie van de schilderijen in het Rijksmuseum was kort Antoon der Kinderen betrokken. Tijdens deze, door anderen uitgevoerde, restauratie, werden verdwenen gedeelten aangevuld en alle contouren stevig nagetrokken om de leesbaarheid van het geheel te vergroten. In het begin van de jaren zestig zijn de schilderijen teruggekeerd naar de kerk en gerestaureerd door N. van Bohemen. Tijdens een onderzoek door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het Centraal Laboratorium in 1988, bleek het gewelfbeschoot in zeer slechte staat te verkeren. De ca. acht millimeter dikke planken waren deels door schimmel en houtworm vermolmd. Bovendien bleek dat de kap door een gebroken spant was gaan vervormen. Hierdoor was een deel van het beschoot onder spanning komen te staan, vervormd en stukgesprongen. Tijdens de documentatiewerkzaamheden in de koorkap in 1995 bleek de vervorming zodanig toegenomen, dat plaatsing van een noodstut noodzakelijk was.

Het huidige restauratieproject begon in 1990-1993 met een proefrestauratie van één gewelfvak, de Hel. In januari 1995 nam de complete restauratie daadwerkelijk een aanvang met de documentatie van alle overige beschilde gewelfvakken. Plank na plank werd zorgvuldig opgemeten en ingetekend in documentatietekeningen (1 : 5). Elk spijkergat, elke scheur en elke invoeging werd vastgelegd, waarna de nog aanwezige schilderijen op de tekeningen werden overgenomen. De planken werden vervolgens genummerd, met kokerzagen rond de spijkers losgezaagd en in kisten naar het restauratie-atelier vervoerd. Tijdens de demontage werden ook alle herstellingen aan de achterzijde van het gewelfbeschoot op spiegeldrukken van de tekeningen ingetekend.

In het atelier werd de achterzijde van het beschoot ontdaan van de dikke was-harslaag die men hierop in de negentiende eeuw, voor het transport naar het Rijksmuseum, had aangebracht. De slechtste plekken in het beschoot, daar waar het hout geheel verpulverd was, werden geïnjecteerd met acrylaathars. Losse fragmenten van de hier en daar vliedunne planken werden weer met elkaar verbonden door kleine stukjes hout, ingebed in kunsthars. Onacceptabele oudere invoegingen en stoppen werden verwijderd. De planken werden vervolgens op hun oorspronkelijke dikte van ca. acht millimeter gebracht. Voor de grotere invullingen gebruikte men balsahout, voor de kleinere verschuimde kunsthars. De planken en plankjes waaruit elke 'lappendeken' van het gewelfbeschoot bestond, werden daarna zodanig horizontaal met elkaar verbonden dat lange 'planken' ontstonden met de breedte van het gewelfvak. (afb. 1)

Eerst moest echter de oorspronkelijke plaats van elk onderdeel van het beschoot worden vastgesteld. Met behulp van de uiterst gedetailleerde tekeningen kon de reeds bekende geschiedenis van het gewelf aanzienlijk worden verhelderd en aangevuld. Er bleken zowel verticale als horizontale verschuivingen in het beschoot te hebben plaatsgevonden. In drie gewelfvakken van de koorsluiting, de twee gewelfvakken links van Christus (met de Hemel en met Maria als voorsprekerster) en het vak direct rechts van Christus (met Johannes de Doper als voorspreker), bleek men in de negentiende eeuw het beschoot hoger aangebracht te hebben dan oorspronkelijk, waarvoor een deel van de planken ingekort moest worden. Men had destijds in de hal van de Rijksnormaalschool wel de kap van Warmenhuizen nagebouwd, maar deze blijkbaar niet zorgvuldig genoeg opgemeten. Aan de hand van de plaats van de zestiende-eeuwse spijkergaten, te herkennen aan de bijbehorende verticale kraslijnen, konden ook horizontale verschuivingen worden geconstateerd. Deze verschuivingen zijn waar mogelijk weer ongedaan gemaakt. Ook werd besloten de te hoog aangebrachte planken weer op hun oorspronkelijke hoogte te monteren. De destijds ingekorte planken zijn daartoe aangevuld.

Nadat aldus de oorspronkelijke plaats van de onderdelen was vastgesteld en deze horizontaal tot 'planken' waren verbonden, werden deze verstevigd en voorzien van een bescherming tegen vuil en vocht. De achterzijde werd beplakt met een polyester doek. Hierop is een drie millimeter dunne kunststof honingraatmat bevestigd, die aan de achterzijde is gelamineerd. De honingraat verleent het beschoot voldoende draagkracht, terwijl langs de naden ventilatie mogelijk blijft. Het laminaat zorgt voor een vocht- en vuilwerende afsluiting. De naden tussen de planken zijn met hetzelfde doel afgedekt door kunststof stroken aan de onderzijde van de planken. (afb. 1) De planken kunnen verticaal aangevoegd worden door middel van hun oorspronkelijke messing-en-groefverbindingen. Ten behoeve van de nieuwe montage in de kap zijn montageproppen in het beschoot aangebracht. De hierin draaiende inbusbouten worden vastgezet in pluggen in de sporen van de kap. Dit montagesysteem maakt het mogelijk de planken indien nodig op eenvoudige wijze weer uit de kap te nemen.

Na de consolidatie van de drager konden de schilderijen worden gerestaureerd. De technische kwaliteit van de nog aanwezige schilderijen wisselde sterk. Sommige planken van het beschoot waren vrijwel kaal, andere droegen hun oorspronkelijke verflaag en alle planken waren in meerdere of mindere mate bedekt met verf- en waslagen, aangebracht tijdens de restauraties in de negentiende en twintigste eeuw. Door de negentiende-eeuwse restauratie en door die van Van Bohemen in 1964 was de oorspronkelijke helderheid verdronken door een overheersend bruin. Het zwaar aanzetten van de contouren versterkte de door deze egale toon veroorzaakte vlakheid. Nu deze bruine lagen waar mogelijk zijn verwijderd, blijken de schilderijen een deel van hun vroegere plasticiteit te hebben teruggekregen. (afb. 2) Ook de subtiele lijnvoering komt deels weer onder de zwaardere contouren tevoorschijn. Aangezien op veel plaatsen de oorspronkelijke verflagen tot op het hout verdwenen zijn, komt de feestelijke helderheid, die de op witte grond geschilderde voorstellingen ooit hadden, uiteraard niet meer terug. Toch brengt de restauratie de oorspronkelijke opzet van de composities en de vaardigheid van de zestiende-eeuwse schilders duidelijk naar voren. Het beeld van een uitvergroete, bruine schoolplaat is vervangen door dat wat er werkelijk is: een zestiende-eeuwse gewelfschildering van hoge kwaliteit, die het nodige heeft meegemaakt.

Afb. 2. Verrezen zaligen in het gewelfvak van de Hemel. De lichte hogingen in gewaden en lichamen zijn door de reiniging weer zichtbaar geworden. De vele vlekken zijn de gestopte maar nog niet geretoucheerde spijkergaten en de montageproppen. (foto auteur)

Gezien de sterk wisselende staat van de schildering is per plaats besloten hoever het schoonmaken werd doorgevoerd. Storende overschilderingen werden wel verwijderd, maar de aanvullingen uit de tijd van Der Kinderen niet. Zo is bijvoorbeeld onder de figuur van Christus in het Laatste Oordeel in de negentiende eeuw een groot deel van de planken vervangen. Daarbij is waarschijnlijk de figuur van Michael met de weegschaal verdwenen. Aangezien er geen aanwijzingen zijn voor de vorm van de oorspronkelijke Michaelsfiguur wordt deze ook niet teruggebracht. De grotendeels op de nieuwe planken aangebrachte knielende man die opstaat uit het graf, is, als onderdeel van de negentiende-eeuwse restauratie en van de geschiedenis van de schilderingen als zodanig, uiteraard gehandhaafd.

Na retouchering van stoppen en herstellingen is de restauratie van het beschot van de koorsluiting zover gevorderd dat het kan worden teruggeplaatst in de kap. Deze bleek echter in september in een dermate slechte toestand te verkeren, dat ook het proefvak met 'de Hel' weer moest worden uitgenomen. Het nieuwe montagesysteem bewees zich toen als zeer effectief. Het herstel van de kap zal op korte termijn worden begonnen. Ondertussen is men gestart met de tweede fase van het project: de restauratie van het beschot van het tongewelf. Het zal echter nog zeker enkele jaren duren voordat ook het beschot van de laatste vier gewelfvakken in gerestaureerde staat in Warmenhuizen te zien zal zijn.

Kurvers sprak in zijn artikel uit 1990 de wens uit dat er een degelijke publikatie aan de schilderingen van Warmenhuizen zal worden gewijd, waarin onder meer de restauratie zal worden verantwoord. Bij deze wens sluit ondergetekende zich van harte aan. De reeds aanwezige fraaie documentatie nodigt sowieso tot publikatie uit. Het zou goed zijn als in deze publikatie ook opnieuw aandacht besteed zou worden aan de kunsthistorische aspecten van de schilderingen. De kwaliteit van het nu tevoorschijn gebrachte, oorspronkelijke werk geeft daar zeker aanleiding toe.

Marieke van Vlierden

Noten

- 1 Met dank aan W. Haakma Wagenaar en H.L.M. Defoer. Zie voor uitvoerige technische en kunsthistorische informatie: W.Th. Kloek, 'De gewelfschilderingen in de Ursulakerk te Warmenhuizen', in: *Jaarboek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg*, 1990, pp. 79-97 en H.J. Kurvers, 'Warmenhuizen, Hervormde kerk. Over de gewelfschilderingen, het onderzoek en de aanzet voor de restauratie', in: idem, pp. 71-78.
- 2 Zie Kloek 1990 afb. 12 en 21. G.J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandse schilderkunst*, dl. II, 's-Gravenhage 1937, pp. 540-549, m.n. 541. Zie voor een overzicht van de discussie rond de toeschrijving Kloek 1990, pp. 89-95.

ARCHEOLOGIE

Wijnaldum artistiek centrum in 7de eeuw

Bij de bestudering van de vondsten van de opgravingen bij Wijnaldum, gem. Harlingen (1991-'93) was in een vroeg stadium duidelijk dat daar in verschillende perioden goudsmiden actief waren. Bij de nadere uitwerking van het onderzoek is nu gebleken dat dit niet zo maar edelsmeden betrof. In de 7de eeuw werkte in Wijnaldum een internationale meester-edelsmid, die met almandijn (rode granaat-

steen) ingelegde gouden sieraden maakte. Bij zijn atelier is namelijk, voor het eerst in de geschiedenis, een daarbij onmisbaar werktuig gevonden: een matrijs om aan goudblad het karakteristieke wafelpatroon te geven. Het raster wordt gevormd door vierkantjes van één vierkante millimeter, waarbinnen zich steeds zestien nog kleinere vierkantjes bevinden.

Onder de vele gouden topstukken uit het 7de-eeuwse Friesland neemt de beroemde fibula (mantelspeld) van Wijnaldum, van goud en almandijn, een bijzondere plaats in. Er is wel gesuggereerd dat al deze voorwerpen uit één en hetzelfde atelier zijn gekomen. Deze werkplaats stond onder koninklijk patronage. In dit atelier werkten edelsmeden die tot de top van hun vakgebied behoorden. Zij bezochten ook regelmatig befaamde collegae in Engeland en Scandinavië.

De top van de vroeg-middeleeuwse edelsmeedkunst waren gouden sieraden die met rode almandijn werden ingelegd. Het beroemdste is de schat uit het koningsgraf in het Engelse Sutton Hoo, maar de fibula van Wijnaldum doet daar nauwelijks voor onder. Deze topstukken vlamden en schitterden, doordat onder de rode doorschijnende almandijnen plaatjes, reflecterende goudfolie met een fijn rasterpatroon was gelegd.

Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of er sieraden bewaard zijn gebleven die met behulp van de matrijs zijn gemaakt. De 'vingerafdruk' van het werktuig zal worden bestudeerd. Duidelijk is wel dat de fibula van Wijnaldum een ander rasterpatroon heeft. Het patroon van de matrijs komt overeen met dat van de pommel (zwaardknop) van het zwaard uit het koningsgraf van Sutton Hoo.

De opgravingen en het onderzoek van de vondsten werden uitgevoerd door de Rijksuniversiteit Groningen en de Universiteit van Amsterdam gezamenlijk. Het motto voor de studie was: 'Graven naar Friese koningen'.

Inlichtingen bij Jurjes Bos, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen. Tel.: 050 - 363 6728.

Archeologen aan de tekentafel

Om het archeologisch erfgoed optimaal te beschermen moeten archeologen zo vroeg mogelijk in het proces van planologie worden betrokken. Dat stelde mevrouw S. van Heemskerck Pillis-Duvekot, Tweede Kamerlid voor de VVD, tijdens de eerste Contactdag voor archeologische organisaties in Nederland die de Stichting voor de Nederlandse Archeologie (SNA) in Leiden belegde.

Van Heemskerck pleitte er krachtig voor dat de archeologie zo vroeg mogelijk in de procedures van ruimtelijke ordening wordt ingebracht, omdat zowel de archeoloog als de projectontwikkelaar daarbij gebaat zijn. Door bij de planoloog aan te schuiven kan de archeoloog aangeven waar zich vindplaatsen bevinden en kan de planoloog op die plaatsen bijvoorbeeld vindplaatsparende groenvoorzieningen plannen. Bovendien voorkomt dit hoge schadeposten voor projectontwikkelaars als door archeologisch noodonderzoek de aanleg van woningen en infrastructurele werken vertraging oploopt.

Samen met een vertegenwoordiger van het ministerie van OCenW was het kamerlid uitgenodigd de verwachtingen te uiten die de politiek van de SNA heeft. De stichting is onlangs omgevormd van een intern overlegplatform naar een belangenbehartigingsorganisatie voor de Nederlandse archeologie. De contactdag bood dezelfde gelegenheid aan de ruim 150 organisaties die zich in Nederland met de archeologie van eigen bodem bezighouden. (SNA, Leiden)

SUMMARIES

Adriaen Dortsman and Jan Six

Pieter Vlaardingerbroek

There were strong ties between Adriaen Dortsman and Jan Six. This is not only evident from the private house that Six was having built from 1667-1669, but also from the court-house and the country house at Wimmenum. Six's interest in architecture does not just appear from the commissions, but also from his intervention in the town hall of Amsterdam at the time, the books he possessed and the sketch he made of the country house at Wimmenum.

From the drawings that have been preserved of a preliminary design of the Six house dating from 1666 much information can be gathered on the layout and furnishing of a house such as Dortsman initially planned it. Dortsman's innovative exteriors appear not to have led to any modernization of the interiors.

The layout of the Six house was guided by the traditions and customs in building at that time; notably a link seems to have been sought with the just completed and very prestigious Trippenhuis (1662) after a design by Justus Vingboons. Among other things this is apparent from the ground plan of the first floor and from the use of an alcove. In the details of the elements of the interior, too, Dortsman keeps within the tradition of his time: if possible he applies fashionable elements.

The comparison between the interior of the Six house and other interiors by Dortsman shows particular preferences: the use of a round, closed niche around or above a door in the vestibule or hall, followed by a circular niche, the fireplace with shored up side-pieces and if possible an alcove. The alcove in Gunterstein may well be regarded as the most monumental one of its kind. These fixed elements also recur in the dolls' houses of Sara Rothé, which contain interiors from dolls' houses of Cornelia van der Gon, Dortsman's housekeeper. It is more than likely that parts of these were designed by Dortsman, which fact is an important new source for Dortsman-interiors dating from approximately 1680. In the later and more lavishly executed interior designs Dortsman tries to create entire environments instead of just components of them. In the Six house and the Walenweeshuis (orphanage) only the fireplaces are in accordance with a design by Dortsman, in which only the centres were left unornamented, whereas the later works, such as Gunterstein and two interiors of the dolls' house in The Hague show a more encompassing interior image. The centre is involved in the design of the fireplace, apart from the fact that entire walls were designed by Dortsman, as appears from the walls of the alcove and kitchen in the dolls' houses.

The VOC lodge of Wingurla

F.F. Ambagtsheer & L.B. Wevers

Wingurla - the present Vengurla - was one of the few Indian trading posts that had a political function apart from its commercial one. Notably its situation - approximately 60 kilometres to the north of Goa - explains the significance of this lodge. Wingurla was the VOC (East India Company) settlement closest to the Portuguese centre of power Goa; during the forties and fifties of the seventeenth century this greatest threat to the VOC could be followed closely from here,

until Portuguese power was definitely broken in the battle of Cochin around 1663. By means of the architecture of the building the founders of the lodge, in 1637, obviously intended to underline its strategic and commercial significance. Among the very austere VOC architecture this lodge with its vaults and cassette stuccowork is really an exceptionally beautiful building.

The main building measures 75 x 44 Rhineland feet and consists of two levels; originally it had a roof construction. In this originally oldest part the rooms are spanned by cross vaults, on the first floor adorned with cassette stuccowork. The remnants of this stuccowork are still visible. Originally the lodge was surrounded by an earth rampart. Shortly after 1643 a start was made with the circumvallation with two bastions. Obviously, the lodge had not been built very solidly, for in 1655 accidents were reported, probably caused by the dilapidated state of the lodge. Subsequently, the gallery and roof construction were renovated. Later, in the eighteenth century, various other renovations and modernizations were carried out, among which the construction of the present four bastions. The gateway building was also enlarged. In the course of the nineteenth century the southwestern corner of the main building was restored. This part had apparently been destroyed or become dilapidated, so that this had to be prematurely repaired in a simple manner. The lodge must have started to decay at the end of the sixties of this century. Thanks to a photo documentary by Mr Barendsen from 1971 we still have an impression of the building in a good state. In spite of the fact that the Archaeological Survey of India - the authority charged with the management of the building - appointed a watchman here to keep the premises clean, the building is in a very bad condition now.

In 1994 the authors measured and examined the building elaborately.

AUTEURS

Drs. P.F. Vlaardingerbroek studeerde van 1989-1994 kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden, waarbij hij zich op de Nederlandse architectuur in het algemeen en op de zeventiende eeuw in het bijzonder richtte. In 1994 studeerde hij af op het onderwerp 'Adriaen Dortsman in relatie tot Jan Six' aan de Rijksuniversiteit Utrecht. In 1995-'96 volgde hij de Masters-opleiding in restauratie aan het 'R. Lemaire Centre for the conservation of historic towns and buildings' te Leuven, België.

Ir. Frans Ambagtsheer studeerde bouwkunde aan de TU Delft van 1987 tot 1993. In het kader van zijn afstudeeropdracht voor de 'Stromberg Bastion Bungalow' in Fort Cochin werd ook een inventarisatie van de VOC-vestigingen aan de Malabarkust uitgevoerd.

Ir. Leo Wevers volgde na zijn studie bouwkunde aan de TU Delft (1984-1990) de specialisatie restauratie aan het 'R. Lemaire Centre for the conservation of historic towns and buildings' aan de KU Leuven. In het kader van zijn eindopdracht voor de 'Dutch Factory at Sadras' werd ook een inventarisatie van de VOC-vestigingen aan de Coromandelkust uitgevoerd.

